WIENER GYÖRGY

A marxi értékelmélet empirikus igazolása az USA társasági szektorában

Bevezetés

A tőke talán legfontosabb politikai gazdaságtani alapelvét a munkaérték-elmélet alkotja, melyet Marx, mint közismert, a klasszikus polgári közgazdászoktól vett át, továbbfejlesztve e teóriát az értékszubsztancia, az értékforma és az értéknagyság megkülönböztetésével. Mivel a 19. század közepén, a ricardianus iskola hatására, a munkaérték-elmélet érvényessége bizonyos fokig még közmegegyezés tárgya volt,[1] Marx nem tartotta szükségesnek e tudományos tétel bizonyítását, miközben látta az empirikus igazolás nehézségeit is. Az 1870-es évek elejétől azonban, *A tőke* I. kötetének megjelenése miatt is, radikális fordulat következett be a közgazdasági gondolkodásban; a munkaérték-elmélet helyét a határhaszon-, illetőleg az arra épülő határtermelékenységi elmélet vette át, mely napjainkban is mainstream irányzatként uralja e tudományterületet, az 1980-as évek eleje óta amúgy Magyarországon is.

A munkaérték-elméletet többek között azon az alapon támadták, hogy a metafizikai tételek körébe tartozik, vagyis olyan állítás, amelynek sem bizonyítására, sem cáfolatára nincs lehetőség, s ezért nem jelenhet meg a tudományos elméletben. E felfogást, bár eltérő hangsúllyal, kiemelkedő jelentőségű baloldali közgazdászok is vallották. A svéd szociáldemokrata Gunnar Myrdal teljes mértékben elvetette a „reálérték" klasszikus, különösen Ricardo által értelmezett fogalmát, arra hivatkozva, hogy azt metafizikainak tekinti. Bizonyos fokig hasonló álláspontot foglalt el az angol posztkeynesiánus Joan Robinson is, ám ő egyben az érték klasszikus kategóriáját a közgazdaságtan egyik legnagyszerűbb metafizikai gondolatának nevezte.[2] E minősítés következtében is a munkaérték-elmélet érvényessége szempontjából döntő jelentőségű kérdéssé vált a bizonyíthatóság lehetősége, amit eddig főként matematikai modellek alkalmazásával kíséreltek meg.

E körbe tartozik a norvég Leif Johansen által 1963-ban kidolgozott egyenletrendszer is. Matematikai modelljében a bármilyen mennyiségben újratermelhető javak árát akkor is a munkaráfordítások határozzák meg, ha a fogyasztók magatartását a határhaszon-elmélettel jellemezzük. Viselkedésük ugyanis, melyet a határhaszon-függvények írnak le, nem az egyes áruk árát szabják meg, hanem azt, hogy azokból milyen mennyiséget termeljenek és fogyasszanak.[3] Korábban, az ún. transzformációs problémával foglalkozva, Ladislaus von Bortkiewicz dolgozott ki olyan háromszektoros modellt, amely szerint a profit eredetét a munkabérarányok magyarázzák s nem a tőke termelésnövelő képessége. Az első szektor a bérjavakat, a második az állandó tőke elemeit, míg a harmadik a fényűzési cikkeket termeli, a szimultán egyenletrendszer megoldásának eredményeként pedig a profitráta az első kettő termelési feltételeitől függ. Bortkiewicz ebből vonta le előbb említett következtetését, hangsúlyozva, hogy amennyiben a tőke termelésnövelő képessége jelentős lenne, a fényűzési cikkeket előállító szektor is érdemi szerepet játszana a profitráta alakulásában.[4] Ezeken kívül más matematikai egyenletrendszerek is születtek a munkaérték-elmélet érvényességének igazolására, ám valamennyivel szemben felvethető az a szokásos ellenvetés, hogy bármely modell már a felépítésével kifejez egy állítást, kiemelve bizonyos tényezőket és kiiktatva vagy háttérbe szorítva másokat. Ráadásul az elmélet helyes logikai kidolgozásának elismerése önmagában még nem jelenti valóságábrázoló érvényességének elfogadását. Bortkiewicz modelljét tetszés szerinti számú ágazatra kiterjesztve Francis Seton igazolta Marx elméletének helytálló logikai felépítését, miközben tagadta, hogy a profit kizsákmányolásból származik.[5]

A modellek alkalmazásának problémái tehát egyértelműen jelzik, hogy a munkaérték-elmélet érvényességének bizonyítása is empirikus, gazdasági tényeken alapuló igazolást igényel. Közvetlen úton azonban ennek megvalósítása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, megalapozva azt a vélekedést, hogy e kategória s a ráépülő elmélet a metafizikai tételek körébe tartozik. Egyfelől a piaci árak e teória szerint az érték mint centrum körül ingadoznak, s csak véletlenszerűen esnek egybe, amikor a kereslet és a kínálat pillanatnyilag fedik egymást. Ezért Marx is úgy értelmezte az értéket, hogy az a felszínen nem megjelenő, ezoterikus kategória, mely a polgári társadalom gazdaságának fiziológiai bázisát alkotja. E lényegre épülnek a konkurenciában megnyilvánuló jelenségek, melyek bizonyos fokig egy látszatvilágot képeznek, befolyásolva a gazdasági szereplők

tudatát.[6] Másfelől további akadálya a közvetlen bizonyításnak az is, hogy a marxi elmélet szerint a kifejlett tőkés gazdaságban az árukat nem értékükön, hanem termelési árukon értékesítik, pontosabban fogalmazva a piaci árak e centrum körül ingadoznak. Ennek következtében az egyes tőkések a náluk keletkezett értéktöbbletnél nagyobb vagy kisebb tömeget sajátítanak el, a marxi elméletben azonban e tény nem mond ellent az értéktörvénynek, mivel makroszinten, a gazdaság egészében a termelési árak összege megfelel az összértéknek, a profitoké pedig az összértéktöbbletnek.[7] E tétel általános érvényességét ugyanakkor marxista közgazdászok is megkérdőjelezték, hangsúlyozva, hogy e két állítás csak rendkívüli körülmények között érvényesülhet egyidejűleg.[8]

Ha az értékcentrum körüli ingadozástól, illetőleg a termelési árrá transzformálódástól el is vonatkoztatnánk, akkor sem tudnánk a közvetlen úton történő bizonyítást megvalósítani. Az áruk ugyanis nemcsak eleven, hanem tárgyiasult munkát is tartalmaznak, melynek az előbbire való visszavezetése végtelen regressziót eredményez, hiszen a korábbi időszakokban termelt munkaeszközök és munkatárgyak is állandó tőkére, bérre és értéktöbbletre oldódnak fel. Emellett az értéket meghatározó, az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges, általában átlagos munkamennyiség nem az egyes rész-, hanem az összmunkástól származik a gyárrendszerben. A széleskörűen elterjedt s nem csak vulgármarxisták által képviselt álláspontt ellentétben Marx szerint nemcsak az végez értékteremtő tevékenységet, aki kézbe fogja a munkadarabot, hanem az üzem valamennyi dolgozója, beleértve a felügyelőket, a szellemi munkásokat, sőt magát az igazgatót is.[9] Az áruk egy egységében foglalt eleven munka meghatározásakor tehát a gyár vagy más termelési szervezet adott időszakban kifejtett teljes munkamennyiségét figyelembe kellene venni, s azt is, hogy az milyen arányban oszlana meg a különböző árufajták között, amit csak önkényesen, előre meghatározott vetítési kulcsok alapján végezhetnénk el.

Közvetett úton azonban mégis lehetőségünk nyílhat a munkaérték-elmélet érvényességének igazolására. Ezt egyfelől a profitráta tendenciális esésének törvénye, másfelől Kalecki makroprofitelmélete teszi lehetővé. Marx értelmezésében ugyanis a profitráta süllyedő tendenciáját a tőke növekvő szerves összetétele idézi elő, ami tulajdonképpen a termelési folyamatban az új értéket létrehozó eleven munka mennyiségének relatív csökkenését jelenti. Ha ezt az esést, amelyet egyébként marxista közgazdászok is vitatnak,[10] gazdaságstatisztikai adatok alapján empirikusan is bizonyítani tudjuk, a

jelenségek szintjén láthatóvá válik, hogy a határtermelékenységi elmélet állításával ellentétben a profitot, mint az érték alkotórészét, nem a tőke, hanem az eleven munka hozza létre. E bizonyítási lehetőséget tulajdonképpen *A tőke* III. könyvében megtalálhatjuk, amikor Marx a munkaérték-elméletből vezette le, hogy az azonos nagyságú, ám eltérő szerves összetételű tőkék profitrátái egyenlő hosszúságú munkanap és kizsákmányolási fok mellett miért különböznek egymástól. Véleménye szerint, ha e különbség nem állna fenn, az értéktöbblet s ennélfogva a profit, sőt az érték sem a tárgyiasult eleven munkából származna.[11] Amennyiben e gondolatmenetet megfordítjuk, s a történelmileg előrehaladó időben alkalmazzuk, eljutunk az előbb általunk vázolt bizonyítási lehetőséghez, amely a gazdaság egészében, tehát makroökönómiai szinten igazolja, hogy az egymást követő korszakokban a tendenciális esést alapvetően az össztőke növekvő szerves összetétele, az eleven munka mennyiségének relatív csökkenése okozza.

Michal Kalecki makroprofit teóriája áttételesebben kötődik a munkaérték-elmélet érvényességének bizonyításához. Ennek alapegyenletét ugyanis a lengyel közgazdász Marx háromosztályossá átalakított újratermelési sémáiból vezette le, mely lényegében Bortkiewicz szektorális felosztásának felel meg. Kalecki szerint a tőkésosztály összprofitját fogyasztási és bruttó, a pótlást is magába foglaló felhalmozási kiadásainak összege határozza meg, amennyiben a költségvetés és a külkereskedelmi mérleg egyensúlyban van, a munkások és alkalmazottak pedig bérüket teljes mértékben elköltik, s csak azt költik el.[12] E megközelítés tulajdonképpen az újratermelési sémák értéktöbblet felhasználásának megfordítását jelenti; a realizált profit mennyisége annyi, amennyit az I. és a II. osztály burzsoái fogyasztási és felhalmozási eszközök vásárlására fordítanak. A kapcsolatot *A tőké*ben kifejtett elmélettel az is jelzi, hogy Marx szerint az áruban rejlő értéktöbblet realizálásához szükséges pénzt maga a tőkésosztály dobja forgalomba,[13] vagyis makroszinten a burzsoázia összprofitja pénznövekményt nem tartalmazhat. Ez az állítás, amennyiben az amortizálódott állótőke pótlásától eltekintünk, pontosan megegyezik a makroprofit-elmélet alapesetével; e teória szerint egyébként osztályszinten pénzprofit csak a költségvetés deficitjéből és a külkereskedelmi mérleg többletéből, illetőleg a bérből és fizetésből élők túlköltekezéséből származhat. Makroökonómiai szinten tehát a profit nem hatékonysági kategória, s nyilvánvalóan nem a határtermelékenységi elméletnek megfelelően jön létre, hanem az alapvető osztályok közötti jövedelemmegoszlásból keletkezik, a munka és a tulajdon szétválásán

alapul.[14] Így Kalecki elmélete, mely empirikusan teljesen helytállónak bizonyult,[15] inkább a konkurens állításokat cáfolja, semmint az érték munkamennyiség általi meghatározottságát igazolja.

A munkaérték-elmélet érvényességének jelentősége nem csak az, hogy egyértelműen igazolja a kizsákmányolás tényét, bemutatva, hogy a profit és a földjáradék a munkások többletmunkájának elsajátításából származik. A kizsákmányolást ugyanis, mint erre Erdős Péter is utalt, érték- és erre épülő értéktöbblet-elmélet nélkül is bizonyíthatjuk, bár talán kevésbé szemléletesen.[16] Ezért ennél is fontosabb, hogy a polgári társadalom végleges, világtörténelmi színtű meghaladását, a politikai helyett a gazdasági szocializmus megteremtését kizárólag e teória alapján prognosztizálhatjuk tudományosan. A munkaérték-elmélet érvényessége nélkül a tőkés rendszer nem jelentheti a fejlődés gátját, nem éleződhet ki a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás. Miként Marx a *Grundrisse*-ben kifejtette, a tőke azért válik önmaga korlátjává, mert a termékegységre jutó eleven munka minimalizálásával az absztrakt munka elveszti értékképző szerepét, a magas szerves összetétel pedig a profit rátájának esésével és tömegének csökkenésével egy bizonyos ponton megszünteti az önértékesítést.[17] Ha e törvényszerűség nem állna fenn, vagyis az értéket nem az eleven munka hozná létre, akkor a forradalom vagy a szocialista-kommunista választási győzelem csak a tőkeviszony politikai döntésen nyugvó felszámolását eredményezi, amely, miként ezt az eddigi államszocialista rendszerek történelme bizonyítja, nem teheti visszafordíthatatlanná a társadalmi átalakulást.

Adatok és profitrátamérések az USA társasági szektorában

A profitráta tendenciális esésének empirikus igazolását legrészletesebben talán Andrew Kliman amerikai marxista közgazdász végezte el. Kutatása az 1929-től 2007-ig terjedő korszakot fogta át, melyben az USA részvénytársasági szektorának jövedelmezőségét vizsgálta. 2009-ben írt tanulmánya egy hosszabb mű részeként készült el, melynek általános célja az volt, hogy feltárja a legutóbbi gazdasági válság kirobbanásához vezető, hosszabb távon is érvényesülő okokat. Ennek érdekében bizonyítani kívánta azt az állítást, hogy e szektorban a profitráta az 1950-es évek közepe óta süllyed, s ez az esés napjainkig fennmaradt, mivel ily módon válik érthetővé, hogy a krízist közvetlenül előidéző eladósodás hátterében jövedelmezőségi probléma

húzódik meg. Álláspontja szerint e válsághoz hozzájárult az is, hogy az 1970-es és a korai 1980-as évek pangása alatt a lekötött tőkét nem értéktelenítették el olyan mértékig, hogy az a süllyedés tendenciáját megfordítsa.

Kliman empirikus kutatásának alapvető forrását a Kereskedelmi Minisztérium Gazdaságelemzési Hivatalának a társasági szektorra vonatkozó adatai alkották. Ezek közül főként a Nemzeti Jövedelem és Termék Számítások (NATIONAL INCOME and PRODUCT ACCOUONTS), illetőleg az állótőkék (sigsed assed tables) táblázatait használta fel, kiegészítve azokat néhány, ezen információkra épülő saját számítással. Mivel tanulmányát 2009 nyarán fejezte be, nem vehette figyelembe az előző évre vonatkozó adatokat, a Hivatal utolsó felülvizsgálatának eredményeit pedig, néhány kivételtől eltekintve, tudatosan mellőzte, arra hivatkozva, hogy azok 2001-ig alig módosítanák vizsgálatának empirikus bázisát, a következő évek statisztikai információi pedig következtetéseit érdemben kevéssé befolyásolják. [18]

A Gazdaságelemzési Hivatal adatai alapján Kliman a profit és a lekötött tőke kategóriáját egyaránt operacionalizálta. Az előbbit egyfelől az adózás előtti, illetőleg utáni társasági nyereséggel azonosította, mely e vállalatok külföldről hazautalt jövedelmeit is magába foglalja. Másfelől e szféra egészének teljes vagyoni jövedelmét is profitnak tekintette; e kategória tulajdonképpen a marxi értéktöbbletnek felel meg, hiszen a társaságok által fizetendő kamatokat s más, hasonló jellegű kifizetéseket is tartalmazza, a repatriált profitokat azonban nem. Kliman e jövedelemformát oly módon számította ki, hogy a vizsgált szektor éves bruttó hozzáadott értékéből levonta állótőkéjük amortizációját, valamint az alkalmazottak számára kifizetett béreket, s ennek során különbséget tett a teljes vagyoni jövedelem történelmi és folyóáras mérése között. Az előbbinél az éves amortizáció összegét az állótőkék bekerülési költsége alapján vette figyelembe, míg az utóbbinál az értékcsökkenés kiszámításának bázisát a folyóáras értékelés alkotta, vagyis az a költség, amelyen a gépeket, az épületeket s más tartós javakat az adott esztendőben beszerezhették volna. Kliman egyébként az általános árszintben és a munkaidő pénzbeli kifejezésében bekövetkezett változások hatását is bemutatta, a pénzügyi profitadatokat elosztva az éves GDP árindexszel és az általa bevezetett MELT (Monetary Expression of Labor-time) kategóriával. Ez utóbbit oly módon számította ki, hogy a társasági szektor bruttó, vagyis amortizációt is tartalmazó értékét elosztotta a foglalkoztatottak számával, megállapítva az adott évben egy munkás által létrehozott

érték dollárban kifejezett nagyságát. Ily módon Kliman előfeltételezte a munkaérték-elmélet érvényességét, kutatásának céljai között tehát a közvetett úton történő igazolás nem szerepelt.

Hasonlóan mérte a szerző az állótőkék értékét is, hangsúlyozva a történelmi áras számbavétel elsőbbségét a folyóáras megoldással szemben, amelyet azonban összehasonlítás céljából szintén alkalmazott. Emellett az általános árszintben és a munkaidő pénzbeli kifejezésében bekövetkezett változások hatását az állótőkék mérésekor is figyelembe vette. Mivel a lekötött állótőkék nagyságrendjét Kliman bekerülési költségükön értékelte, az operacionalizálás során az egyes évek nettó beruházási kiadásait is felhasználta, melyeket egyébként a Gazdaságelemzési Hivatal táblázatai nem tartalmaznak, s így azokat az egymást követő esztendők történelmi áras adataiból kellett kiszámítania. E megközelítésben az állótőkék történelmi áron mért értékét az egyes évek nettó beruházásainak összegével azonosította, az inflációt és a munkaidő pénzbeli kifejezésének növekedését pedig oly módon vette figyelembe, hogy ezeket az adatokat az adott esztendő GDP árindexével, illetőleg MELT-jével osztotta, s az így kapott eredményeket összegezte. Végezetül a folyó áron történő értékelést, melyet sajátos módon a nettó tőkeállomány reálárával azonosított elvileg úgy végezte el, hogy a nettó beruházási költségeket minden egyes év állótőkékre vonatkozó speciális árindexével deflálta, majd a hányadosokat összeadta.[19]

Mindezen adatok alapján a profitnak a lekötött tőkéhez viszonyított arányára négy alapképletet állított fel, a történelmi áras, a deflált, a munka és a folyóáras profitrátát. Az utóbbi három esetben a profit és az állótőke nagyságrendjét egyaránt az előbb említett osztásokkal határozta meg, melyek ily módon bizonyos fokig analóggá váltak egymással. Mind a négy alapképlet számlálójában az adózás előtti és utáni profitok, illetőleg a teljes vagyoni jövedelmek egyaránt megjelentek, a nevezőben pedig a lekötött állótőkék az adott év készleteinek összegével is kiegészülhettek. Ugyanakkor Kliman egyetlen képletében sem szerepelt a munkabérre fordított változó tőke, ami alapvető eltérést jelentett a marxi megközelítéstől.[20]

Egy korrekt egységes képlet hiányát Kliman azzal indokolta, hogy az egyes kutatási célok különböző profitráták alkalmazását igényelhetik. Úgy érvelt, hogy a társaságok beruházási magatartásának vizsgálata anticipált, míg a történelmi trendek feltárása tényleges ráták használatát követeli meg, a profitráták és a tőkepiaci megtérülések kapcsolatának elemzését pedig leginkább az adózás utáni nyereséget

tartalmazó képlet biztosítja, míg az osztályalapú változások kutatását igazán a teljes vagyoni jövedelem figyelembe vétele teszi lehetővé. A profitrátákban végbemenő fluktuációk magyarázatára az elméleti jellegű deflált és munkaképleteket tartotta legalkalmasabbnak, s ezeket javasolta a jövedelmezőség és a gazdasági válságok közötti kapcsolatok értelmezésére is. E felfogás nyomán elutasította azokat az álláspontokat, amelyek valamely mérést illegitim eszköznek nyilvánítják, ám ugyanakkor kijelentette, hogy folyóáras adatok alapján profitrátákat vizsgálni nem lehet, amit aztán tanulmánya egy későbbi részében bizonyítani is próbált.[21]

E gondolatmenet alapján Kliman arra sem vállalkozott, hogy tanulmányában a profit „marxi" rátáját konstruálja, arra is hivatkozva, hogy e téren Marx írásaiban is eltérő megoldásokkal találkozhatunk. Úgy látta, hogy azokban a munkaidő terminusaiban és nominális adatokban kifejezett ráták egyaránt megjelentek, s emellett a számlálók egyrészt a tényleges értéktöbbleteket, másrészt a különféle levonások utáni profitokat (kivételesen csak az iparban keletkezett vállalkozói nyereségeket) tartalmazták. Nem tekintette megoldhatónak e feladatot azért sem, mert megítélése szerint az ahhoz szükséges adatok nem állnak rendelkezésre, többek között azért, mert a marxi értéktöbblet és a Gazdaságelemzési Hivatal táblázataiban szereplő profitinformációk jelentősen eltérnek egymástól. Ennek okát a nagyon bizonytalanul becsülhető erkölcsi amortizációban látta, mely az értéktöbbleteket nem érinti, ám csökkenti a Hivatal által definiált profitokat. Ráadásul álláspontja szerint az eredeti elmélet profitrátái különböznek azoktól, melyeket néhány kutató „marxi"-nak nevezett. Ezek ugyanis egyfelől a lekötött tőkét az állótőkékkel azonosították, melyeket esetleg a készletekkel egészítettek ki, ám az eladatlan árukat nem értelmezhetjük befektetésként, másfelől a változó tőkétől eltekintettek, mely a marxi képletben mindig megjelent.[22]

Trendek a társaságok történeti áras profitrátáiban

Bár Kliman bírálta azokat, akik a „marxi" rátát a profit és a lekötött állótőke hányadosával azonosították, a trendek alakulását kezdetben e megközelítés alapján vizsgálta. Képletének számlálójában először az adózás előtti profitokat, nevezőjében pedig a történelmi áron mért állótőkéket szerepeltette, s ezen arány mozgásaiból vont le következtetéseket. A szakirodalomban széleskörűen elterjedt nézettel

összhangban megállapította, hogy a profitráta a nagy világgazdasági válság első éveiben drasztikusan esett, az 1930-as évek második felében valamelyest emelkedett, a II. világháború alatt pedig ugrásszerűen növekedett, amit azonban nem háborús jelenségként értelmezett. Az ezt követő időszak esetében viszont elismerte, hogy a hadfelszerelések exportja és a háborús célú kormányzati kölcsönök az 1950-es évek közepéig hozzájárultak a profitráta magas szintjének fennmaradásához, melynek átlaga 1941–1956 között 28,2%-ot tett ki, s az egész periódus alatt trendnélküli volt. Kliman következő szakasznak az 1958-tól 1980-ig terjedő időszakot tekintette, melyben az éves átlag 20,3%-ra esett, trendet pedig ez esetben sem tudott megállapítani. Az általa vizsgált harmadik periódusban, 1981–2004 között az esés folytatódott. Az átlag 14,2%-ra süllyedt, az első és az utolsó hullámvölgyben, 1982-ben és 2001-ben pedig a ráta nagyságrendje 12,1, illetőleg 11,9% volt, miközben az 1990-es és a 2000-es években ciklikus emelkedések is lezajlottak. E téren fordulat csupán a 2000-es évtized közepén zajlott le, hiszen a Gazdaságelemzési Hivatal adatai szerint 2006-ban a profitráta 25,0%-ra ugrott, ami csúcspontot jelentett. A jövedelmezőség radikális javulása azonban nem bizonyult tartósnak, mivel, mint ezt Kliman is hangsúlyozta, egy buborék hajtotta, s így rövidesen fenntarthatatlanná vált. 2008-ban, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kezdetekor a felülvizsgált adatok azt mutatták, hogy a ráta 17,9%-ra esett, ami egyben a fellendülés végét is jelezte.[23]

E kutatási eredményeit Kliman a profitráta más méréseivel kontrollálta, s megállapította, hogy azok is hasonló trendet írnak le. Ennek során eddig tárgyalt vizsgálati adatait először azzal a képlettel vetette össze, melynek számlálójában az adózás előtti profit helyett a teljes vagyoni jövedelem szerepelt. Megállapította, hogy ez a ráta az előbbinél kisebb amplitúdóval ingadozott, ami azonban nem kérdőjelezte meg a két adatsor hasonlóságát. Az alapvető különbséget abban látta, hogy ez a második ráta kevésbé élesen esett az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején, majd azután egyenletessé vált; kisebb ingadozásokkal fokozatosan süllyedt, mely 2001-ig folytatódott. Az előbb említett két mélyponton az ily módon számított profitráta 31,8, illetőleg 23,3% volt, vagyis 2001-ben 1982-höz képest 26,7%-os esés következett be.[24]

Másodszor Kliman az összehasonlítást azzal a képlettel végezte el, melynek számlálójában az adózás előtti profit, nevezőjében pedig az állótőke és a folyóáron számolt készletek összege jelent meg. E mérés lehetősége csak 1947-től áll fenn, mivel a Gazdaságelemzési Hivatal

csak ettől az időponttól kezdve közöl készletadatokat. Az e megközelítéssel számított profitráták jóval kevésbé estek, sőt a két mélypont, 1982 és 2001 között, 8,7%-ról 9,8%-ra növekedve valamelyest emelkedtek is. Végezetül Kliman a kontroll során azt a profitrátát is felhasználta, mely a teljes vagyoni jövedelemnek a lekötött állótőkékhez és készletekhez viszonyított arányát mutatta, ám e kutatási eredményét külön nem tárgyalta, hanem a négy megközelítés hullámvölgyének alapján kiválasztott adatait táblázatba foglalva hasonlította össze. Ennek keretében főként azt hangsúlyozta, hogy a négy mérés közül három szerint 1982 után, ha különböző mértékben is, 2001-ig az esés folytatódott, míg az adózás előtti profitnak a lekötött állótőkékhez és készletekhez viszonyított aránya, miként erre előbb már utaltunk, kismértékben emelkedett. Ugyanakkor ez a növekedés sem biztosította az 1960-as évek átlagos szintjének elérését, s így indokoltan vonhatta le azt a következtetést, hogy a társaságok profitrátája 2001-ig nem tért vissza e ráta korábbi nagyságrendjéhez, s emellett ez az állítás nem függ az alkalmazott mérés kiválasztásától.[25]

Az előbb említett táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a kezdőpontnak kiválasztott 1949 és a végpontnak tekintett 2001 adatai között jelentős különbséggel abban a két esetben találkozhatunk, amelyekben a képlet nevezőjében csak a lekötött állótőke jelent meg. Ha a számlálóban az adózás előtti profit szerepelt, az esés mértéke 13,7 százalékpont, illetőleg 53,4% volt, míg a teljes vagyoni jövedelem figyelembe vételekor a ráták 16,0 százalékponttal és 40,7%-kal süllyedtek. Amennyiben viszont a nevezőben a készletek is megjelentek, az eltérés mindössze 5,7, illetőleg 4,6 százalékpontot tett ki, s a százalékos csökkenés is jóval mérsékeltebbnek bizonyult. A belső korszakhatárokként kiválasztott 1961 és 1982 aztán három részre tagolta az 52 éves periódust, amelyen belül az adózás előtti profit rátája 1961–1982 között, a teljes vagyoni jövedelemé pedig az utolsó húsz évben esett a legnagyobb arányban.[26]

Kliman az eső profitráta és a gazdasági válság közötti kapcsolatok elemzésekor tárgyalta részletesebben a 2000-es évek közepén bekövetkezett átmeneti fordulatot. Ebben a rövid korszakban, miként erre előbb már utaltunk, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kitöréséig a jövedelmezőség radikálisan emelkedett, s ennek vizsgálatakor, tanulmányának más fejezeteitől eltérően a szerző a Gazdaságelemzési Hivatal felülvizsgált adatait is felhasználta, melyek egyébként az eredetiekhez képest a ráták kisebb mértékű növekedését jelezték. Kliman szerint ez az emelkedés, valamint az a tény,

hogy az adózás előtti profitok alapján számolt ráták az 1980-as és az 1990-es években lényegében már nem estek, olyan állásponthoz is vezethetnek, hogy a jövedelmezőség csökkenése nem magyarázza meg a 2008–2009-es válságot. E felfogást azonban elutasította, arra hivatkozva, hogy a profitráta esése nem közvetlen, hanem közvetett okként idézi elő a válságot, vagyis hatása közvetítő kapcsolatokon keresztül érvényesül. Tanulmányában két ilyen közvetítőt mutatott be. Egyfelől hangsúlyozta, hogy a süllyedés nem azáltal idéz elő krízist, hogy annak momentumáig tart, hanem egy olyan átlagprofitráta megteremtésével, amely túl alacsony az e szint alatt működő burzsoák üzleti túlélése számára, másfelől pedig a hitelrendszeren keresztül, amely döntő szerepet játszik a tendenciális esés törvényében. Ez utóbbi összefüggés kifejtése során Kliman úgy érvelt, hogy Marx elméletében a ráta süllyedése következtében a profitok nagyobb része áramlik a pénzpiacokra, növelve a spekulációt, amely fokozott hitelfelvétellel, s ezáltal az adósságállomány emelkedésével társul. A válság közvetlenül az esedékes fizetési kötelezettségek elmaradása miatt tör ki, mely láncszerűen szétterjed, s összeomláshoz, az újratermelés valóságos csökkenéséhez vezet. Ezért Kliman szerint az a látszat, hogy a válságok, miként a 2008–2009-es is, nem a profitráta eséséből származnak, mivel annak hatása csak közvetetten, a legújabb krízis esetében a fokozódó spekuláció által kiváltott értékpapír- és ingatlanbuborék kipukkadásán keresztül érvényesült. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy a 2000-es évek közepén lezajlott fordulatot, a profitráta ugrásszerű növekedését éppen az értékpapír-árfolyamoknak a spekuláció miatti emelkedése idézte elő.[27]

Vita a profitráta tendenciális esésének törvényéről

A jövedelmezőség és a legújabb válság kapcsolatának marxista közgazdászok által történő elutasítása szorosan összefügg azzal az állítással, hogy az USA-ban az 1982-es mélypont óta a profitráta radikálisan emelkedett. Kliman e nézet képviselői közül először Fred Moseley álláspontját mutatta be, aki szerint a stagnáló reálbérek és a növekvő kizsákmányolás három évtizede helyreállította a profitráta korábbi szintjét, mely így 2001 után megközelítette az 1960-as években elért csúcspontokat. Hangsúlyozta azt is, hogy Moseley véleményét 2009-ben sem változtatta meg, noha akkor a válság már hónapok óta mélyült, ami cáfolta azt az állítást, hogy a ráta csaknem teljes helyre-

állítása a befejezéséhez közeledik. Szintén röviden ismertette Gerard Duménil és Dominique Lévy felfogását is, mely alig különbözött Moseley-étől. E két szerző ugyan elutasította azt a nézetet, hogy a profitráta az üzleti szektor egészében korábbi szintjére emelkedett, ám hangsúlyozta, hogy ez a helyreállítás a részvénytársasági szférában végbement, elérve a késői 1950-es évek nagyságrendjét.[28]

Kliman azonban nemcsak bírálta Moseley, illetőleg a Duménil-Lévy szerzőpáros álláspontját, hanem arra is kísérletet tett, hogy megmagyarázza, milyen empirikus és elméleti bázison nyugszik felfogásuk. Tévedésük okát részben abban látta, hogy nem különböztették meg a jövedelmezőség ciklikus változásait és hosszabb távú trendjeit, s így az utóbbiak vizsgálata során nem zárták ki, vagy kontrollálták az előbbiekből fakadó hatásokat. Ennek következtében a profitráta mély- és csúcspontjait hasonlították össze, s e módszer alkalmazásával vonták le azt a következtetést, hogy a jövedelmezőség növekedése annak korábbi esését csaknem teljes mértékben ellensúlyozta. Kliman szerint Moseley azzal bizonyította állításait, hogy az 1970-es évek közepétől a korai 1980-as évekig tartó időszak profitrátáját vetette össze a 2004–2007 közötti csúcsperiódus jövedelmezőségével, figyelmen kívül hagyva, hogy a csaknem teljes helyreállítást egy fenntarthatatlan árfolyambuborék idézte elő. Hasonlóan értékelte Duménil és Lévy eljárását is, akik a profitráta alakulásában lezajlott mozgásokat csak az 1997-es csúcsévig elemezték, magyarázat nélkül hagyva, hogy miért nem vizsgálták az ezt követő esztendőket, különösen a 2001-es mélypontra vonatkozó, egyébként rendelkezésükre álló adatokat. Szerinte ennek oka feltehetően az volt, hogy 1982-ig a részvénytársasági szektor profitrátája meredeken esett, s azután 1997-ig zajlott le egy csaknem teljesnek tűnő helyreállítás, vagyis a szerzőpáros is nyilvánvalóan egy mély- és egy csúcsponti évet hasonlított össze. E módszer alkalmazását egyébként azzal magyarázta, hogy Duménil és Lévy a neoliberális szabadpiaci ellenforradalom sikerét akarta bizonyítani, mely egy új fenntartható fejlődést idéz elő a munkásosztály terhére. Kliman értelmezésében e felfogás sokakat hajlamosít a baloldalon, hogy objektív bázist találjanak a reménytelenségre, a status quóba történő beletörődésre, illetőleg mérsékeltebb reformista alternatívák elfogadására.[29]

Moseley és a Duménil-Lévy szerzőpáros téves állításának másik empirikus okát Kliman a befektetett tőke folyó (helyettesítő) áron történő értékelésében találta meg, vagyis abban, hogy a bírált szerzők az állótőkét nem a megvásárlására fordított pénzösszeg alapján mér-

ték. E nevező alkalmazásának hátterében azt a metodológiai okot is feltételezte, hogy a mainstream marxista és sraffiánus közgazdászok régóta elfogadták az egyensúlyi modellezést és azt az elméleti keretet, amelyet az értékelés és a jövedelmezőség fizikai mennyiségi megközelítésének neveznek. Ez utóbbi kikényszeríti, hogy a profitrátát folyóáron mérjék, elutasítva a történelmi áras rátát, amelynek használatával megsértenék az egyensúlyi közgazdaságtan és a „fizikalizmus" metodológiai normáit. Emellett Kliman azt is hangsúlyozta, hogy a profitráta tendenciális esésének törvényét elméleti alapon Okishio 1961-ben megfogalmazott teorémája nyomán is elvetik, amely logikai lehetetlenségnek tekintette, hogy a profitmaximalizáló tőkések elfogadják a jövedelmezőségüket csökkentő munkamegtakarító technikai változásokat. Bár e tételt véleménye szerint azóta megcáfolták, azt az előbb említett metodológiai normák támogatása érdekében is felhasználják, erőteljesen befolyásolva a legújabb gazdasági válság körüli vitákat.[30]

E gondolatmenetet folytatva Kliman külön fejezetben tárgyalta, hogy az állótőkék eltérő mérései miért mutatnak jelentős mértékben divergáló trendeket. A kétféle megközelítés pontos összehasonlítása érdekében a folyó (helyettesítő) áron számított állótőkékkel megismételte azokat az empirikus vizsgálatokat, melyeket korábban bekerülési költségükön értékelt állótőkékkel végzett el. Először az 1982 utáni időszak esetében mutatta be a különbségeket, kiemelve, hogy az adózás előtti profitoknak a folyóáras állótőkékhez viszonyított aránya az 1982-es mélypontról az 1997-es csúcspontra 93,0%-kal emelkedett, míg a történelmi áras mérésnél a növekedés mértéke csupán ennek fele, 46,3% volt. Ugyanakkor jelezte, hogy az ezt követő rövid, 2001-ig tartó időszakban mindkét ráta hasonló mértékben esett, ami azonban már nem változtatott azon, hogy a két mélypont között a folyóáras hányados 36,6%-kal nőtt, a másik pedig 1,4%-kal csökkent, cáfolva a bírált szerzők által feltételezett helyreállítást.[31]

Kliman egyébként az 1982-őt követő időszak bemutatásakor táblázatba foglalt felülvizsgált adatokat, ezekből azonban következtetéseket nem vont le. E hányadosok hasonló trendet jeleznek, hiszen az adózás előtti profitnak a folyóáron mért állótőkéhez viszonyított aránya 1982-ben 6,0, 2001-ben 8,3, 2007-ben pedig már 14,3% volt. Amennyiben viszont az utolsó, 2008 évi adatot is figyelembe vesszük, a 11,0%-os profitráta egyértelműen mutatja, hogy a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kezdetén a növekedést e megközelítés alkalmazásakor is jelentős, az előző évi felülvizsgált adathoz képest

23,1%-os esés váltotta fel.[32] Ez természetesen csak ciklikus, s nem hosszú távú süllyedésre utal, miként az 1997–2001 közötti rövid periódusban lezajlott csökkenés is.

Második lépésként Kliman a nagy világgazdasági válság végleges lezáródása, 1941 óta mutatta be a folyó- és a történeti áras profitráták alakulása közötti kapcsolatot. Ha a képlet számlálójában az adózás előtti profitokat szerepeltette, a folyóáras rátának a történelmi árashoz viszonyított aránya 1947-ben, 1941-hez képest, 31%-kal esett, 1964-ben, az 1947-es kezdő évhez viszonyítva, 35%-kal emelkedett, majd ugyanezt a megközelítést alkalmazva 1981-ben 32%-kal süllyedt, 2002-ben pedig 51%-kal növekedett. Amennyiben a számlálóban a teljes vagyoni jövedelmet jelenítette meg, még nagyobb százalékos különbségekkel találkozhatunk; ugyanezen négy szakasz kezdő és záró esztendői esetében az arány –34, 42, –39 és 69% volt. Kliman hangsúlyozta, hogy az esést az 1960-as évek közepétől 1981-ig e korszak gyorsuló inflációja idézte elő, majd az azt követő alperiódusban az emelkedést a dezinfláció okozta. Állítását általánosabban úgy fogalmazta meg, hogy mivel a helyettesítő áras mérés visszahatóan újraértékeli az állótőkét, e módszer az emelkedő infláció időszakában növeli a nevezőt, mesterségesen csökkentve a profitrátát, a dezinflációs periódusokban pedig mérsékli a nevezőt, mesterségesen emelve a nyereség és a lekötött tőke arányát.[33] E különbség miatt a két megközelítés szemben állását figyelemre méltó empirikus jelentőségű ügynek nevezte, mely kikényszeríti a közöttük levő választást.[34]

Kliman, mint erre korábban már utaltunk, e választást oly módon oldotta meg, hogy a mainstream marxista és sraffiánus közgazdászokkal ellentétben a folyóáras képletet nem tekintette profitrátának a fogalom eredeti értelmében. Álláspontja alátámasztására számos érvet felhozott. Mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a vállalatok beruházási döntéseiket nem e hányadosra, hanem a megtérülés belső rátájára és a nettó jelenértékre alapozzák, majd ezzel összefüggésben hangsúlyozta, hogy a folyóáras „profitráta" nem tudja pontosan mérni a tényleges megtérülést és a profitokat, mint az eredeti befektetett összeg százalékát, végezetül pedig arra utalt, hogy ez a kategória nem teremt nyilvánvaló kapcsolatot a tőkefelhalmozás (vagy gazdasági növekedés) rátájával. Ez utóbbi érvet tekintette legjelentősebbnek, jelezve, hogy véleménye szerint e viszony alapozza meg leginkább a profitráta gazdasági jelentőségét, amely egyébként a felhalmozási ráta maximumát jelenti.[35] Amennyiben viszont az árak esnek, és ezért

a folyóáras profitráta nő, az jelentős összeggel meghaladhatja ezt a megkérdőjelezhetetlen maximumot.

Érvei felsorakoztatását követően Kliman arra a lehetséges ellenvetésre is reagált, hogy a folyóáras „profitráta" elutasítása egyben a nominális jövedelmezőség túlértékelését és a reálmérések mellőzését is jelenti. Ezt a kritikát azonban nem találta megalapozottnak, arra hivatkozva, hogy a folyóáras „profitráta" téves módon biztosítja az inflációhoz való igazodást. Véleménye szerint e megoldás csak akkor tűnik megfelelőnek, ha nincs technikai változás, illetőleg az egyes állótőke-elemek relatív árai nem módosulnak. A technikai haladással kapcsolatos problémát az írógépeket felváltó számítógépekkel illusztrálta, hangsúlyozva, hogy az előbbiek helyettesítő árai alig mondanak valamit az árszint alakulásáról, ha a vállalatok ilyen eszközöket lényegében már nem vásárolnak, hanem az irodai munkát szövegszerkesztők, komputerek és nyomtatók használatával végzik. A folyóáras megoldás alkalmazásának másik érvényességi feltételét, a relatív árak változatlanságát pedig azzal az érvvel indokolta, hogy ilyen esetben az állótőke összetétele hosszú időn keresztül állandó marad, s így a múltban megszerzett tartós elemek áraiban bekövetkezett változások, a korábbi struktúrával való azonosság miatt valóban az inflációt és nem a szerkezeti átalakulást jelzik.[36]

Kliman reálmérésre a deflált és a munkaprofitrátákat alkalmazta. Ily módon létrehozott adatsorai alapján megállapította, hogy e kiigazítások csökkentik a ráta szintjét, ám érzékelhetően nem befolyásolják a trend alakulását. Kivételt ez alól a gyorsan növekvő infláció periódusa, az 1970-es évek képeznek, amikor a nominális hányadosok feltűnően nőttek, míg azok a hozzáigazított ráták, amelyek számlálójában az adózás előtti nyereségek szerepeltek, csak mérsékelten emelkedtek, amennyiben pedig a profitokat a teljes vagyoni jövedelem képviselte, egyértelműen estek. Kliman kiemelten foglalkozott az 1982 utáni időszakkal, melyben a deflációs, a munka és a történelmi áras ráták nagyon hasonló trendet jeleztek, ismételten bizonyítva, hogy a 2001-es újabb mélypontig a helyreállítás nem zajlott le. Ezt véleménye szerint különösen azok a képletek igazolták, amelyek számlálójában a teljes vagyoni jövedelem szerepelt; az alperiódus kezdő és végpontja között ebben az esetben a deflációs profitráta 16,5%-os, a munkaráta 25,6%-os, a történelmi áras pedig 26,7%-os esést mutatott, szemben a folyóárassal, mely 14,2%-os növekedést jelzett. Bizonyító erejűnek találta azt is, hogy az adózás előtti profitot tartalmazó történelmi áras ráta a két végpont között 1,4%-kal csökkent, míg a munkaráta

változatlan maradt, s a deflációs mindössze 12,3%-kal növekedett, miközben az 1970-es szint elérése 76,9%-os emelkedést igényelt volna. E tárgykör elemzését aztán Kliman azzal zárta le, hogy ismételten utalt a folyóáras profitráta 36,6%-os növekedésére, megerősítve azon állítását, hogy ez a mérés alkalmatlan a jövedelmezőség alakulásának vizsgálatára.[37]

Jövedelemmegoszlás és a tendenciális esés összetevői

Mint erre korábban már utaltunk, a profitráta radikális emelkedését valló szerzők álláspontjukat elsősorban az utóbbi négy évtizedben stagnáló reálbérekkel, valamint a fokozódó kizsákmányolással, a jövedelmeknek a profitok javára történő újraelosztásával magyarázták. Nézeteik bírálatát folytatva Kliman az előbbi állítást tévesnek és az utóbbit is megalapozatlannak nevezte, hangsúlyozva, hogy legalábbis az USA társasági szektorában az sem felel meg a tényeknek. Kritikáját alapvetően empirikus úton támasztotta alá, bemutatva a bérek alakulását, valamint a két jövedelemforma részarányában bekövetkezett változásokat. Adatelemzése szerint a bérek a II. világháború utáni első periódusban, 1947–1969 között évenként átlagosan 4,8%-kal emelkedtek, majd a második időszakban, 1970–2007 között már csupán ennek felével, 2,4%-kal növekedtek. E visszaesést azonban nem a fokozódó kizsákmányolásnak, hanem a társaságok nettó hozzáadott értékében végbement növekedés lassulásának tulajdonította. Az első alperiódusban ugyanis ez az ütem 4,8%, a másodikban viszont már csupán 2,4%-volt, mindkét időszakban pontosan annyi, mint a béremelkedésé, jelezve a két gazdasági kategória közötti rendkívül szoros kapcsolatot. Ezekből az adatokból Kliman azt a nyilvánvaló következtetést vonta le, hogy a bérnövekedés lassulását nem tekinthetjük elosztási jelenségnek, hanem annak okát a termelés szférájában találhatjuk meg. Sőt, a II. világháború utáni periódusban a béreknek a nettó hozzáadott értékből való részesedése valamelyest még nőtt is; az 1947-től 1968-ig terjedő időszakban ez az arány átlagosan 67,7% volt, mely a második alperiódusban, 1969–2007 között 70,9%-ra emelkedett. Ugyanakkor a két szakaszban a társaságok adózás előtti profitja és teljes vagyoni jövedelme 21,3 és 32,3%-ot, illetőleg 16,0 és 29,1%-ot tett ki.[38]

A bérrészesedés mérsékelt növekedéséből Kliman három további következtetést vont le. Mindenekelőtt megállapította, hogy a bérarány

csökkenése esetén a profitráta helyreállásának elmaradása paradox jelenségnek tűnne, ám ez az ellentmondás azonnal megszűnik, ha tudjuk, hogy az valójában nem esett. Másodszor azt hangsúlyozta, hogy az újraelosztás nem a profitok, hanem a bérek javára történt, ami azonban nem mond ellent annak a ténynek, hogy a fizikai munkások fizetése mind abszolút mértékben, mind a teljes jövedelem részeként stagnált. Ezt azzal magyarázta, hogy a menedzserek, a szakemberek és más alkalmazottak jövedelme emelkedett, ami egyébként jelentősen növelte a munkavállalók közötti bérkülönbségeket. Végezetül a bérarány relatív állandóságára hivatkozva megismételte azon állítását, hogy a profitráta esése elsődlegesen nem elosztási jelenség, s ennek bizonyítása érdekében összehasonlította a teljes vagyoni jövedelem és a történelmi áron mért állótőke arányát azzal a hipotetikus rátával, amely a két jövedelemforma változatlan részesedése esetén alakulna ki. A két adatsor által jelzett trendek hasonlóaknak bizonyultak, amit a szerző azzal indokolt, hogy a tényleges bérarány közelítően valóban állandó maradt.[39]

Jövedelemmegoszlási elemzését végül is Kliman annyiban árnyalta, hogy a bérarány tényleges szerény mértékű emelkedése segít számba venni a profitrátában bekövetkezett esés némelyikét. Példaként erre azt hozta fel, hogy az 1947-es kezdő és a 2001-es záró év összehasonlításakor az előbb említett profitráta 41,7%-kal süllyedt, ám konstans jövedelemmegoszlási arány esetén az esés mértéke csak 27,8% lett volna. Értelmezése szerint, mivel a hipotetikus rátában történő süllyedés a tényleges csökkenés részét képezte, azt nem tulajdoníthatjuk a növekvő béraránynak, amely így csak a 13,9 százalékpontnyi esést magyarázza. Ennek alapján hangsúlyozta, hogy a bérrészesedés emelkedése a valóságos profitrátában való esés egyharmadát (13,9/41,7=33,3%) idézte elő, míg a fennmaradó kétharmadot a nettó hozzáadott érték és a befektetett állótőke arányában végbemenő süllyedés okozta.[40]

E levezetés után tért át Kliman annak az alapvető kérdésnek a vizsgálatára, hogy az értéktöbbletráta és a tőke értékösszetétele miként járult hozzá a tendenciális eséshez. Átvezetésként mindenekelőtt jelezte, hogy utolsó összehasonlítását teljesen félrevezetőnek tekinthetjük, mivel az túlértékeli a jövedelemmegoszlás változásainak hatását a profitráta alakulására. Ezt azzal indokolta, hogy a bérrészesedés növekedésének hatása csupán egy nagyon rövid ideig tartó időszakban, 1968–1970 között érvényesült. Az 1947-től 1968-ig terjedő korszakban ugyanis ez az arány 67,7%, 1970 és 2007 között pedig 71,0%

volt, s ez az emelkedés alig haladta meg az előbb említett két év alatt 68,8%-ról 71,8%-ra történő növekedést. Ez az ugrásszerű változás azt eredményezte, hogy e rövid időszakban a bér 17,3%-kal, míg a teljes vagyoni jövedelem mindössze 1,6%-kal nőtt. Kliman szerint e kétéves időszaktól eltekintve a profitráta esését csaknem teljes mértékben a nettó hozzáadott értéknek a befektetett állótőkéhez viszonyított süllyedése idézte elő és nem a jövedelemmegoszlásban végbement változások. Ezt az összefüggést marxi terminusokban aztán úgy fogalmazta meg, hogy a profitráta 1947–1968 és 1970–2003 közötti esését alapvetően a tőke értékösszetételének emelkedése okozta, amihez az értéktöbbletráta csökkenése alig járult hozzá.[41]

Ezt követően Kliman, némiképp módosítva Marx egyenletét, egzaktan vizsgálta a két tényező hatását a profitráta alakulására. Mivel a változó tőkét a nevezőben nem vette figyelembe, a rátát a teljes vagyoni jövedelem és a történelmi áron mért állótőke hányadosaként (s/c) ábrázolta, melyet az értéktöbbletráta (s/v) és az értékösszetétel reciproka (v/c) szab meg. Jelezte azt a matematikai összefüggést, hogy amikor az értékösszetétel emelkedik, reciproka értelemszerűen esik és fordítva, s utalt arra is, hogy a profitrátát az értéktöbbletráta és az értékösszetétel hányadosaként is kifejezhetjük. A marxi egyenletet egyébként úgy is módosította, hogy a profitráta változásait nem az értéktöbbletráta és a reciprok arány módosulásainak szorzataként, hanem a százalékos elmozdulások összegeként határozta meg, ami azonban csak közelítő eredményhez vezetett. E vizsgálati módszert alkalmazva hangsúlyozta, hogy 1947–1968 és 1970–2003 között a profitrátában végbemenő rövid távú mozgásokat az értéktöbbletráta változásai idézték elő, hiszen a két hányados együtt emelkedett és esett. Ugyanakkor, megismételve korábbi állítását, a kizsákmányolás fokát mindkét periódusban közel állandónak tekintette, amely így hosszú időn keresztül csak csekély hatást gyakorolhatott a profitrátára.

Kliman adatai azt mutatják, hogy 1947 és 1968 között a profitráta (teljes vagyoni jövedelem osztva a történelmi áron mért állótőkével) 12,8%-kal, az értékösszetétel reciproka pedig 10,6%-kal esett, míg az értéktöbbletráta 2,4%-kal. A következő periódusban, 1970–2003 között a profitráta 17,2%-os esését a reciprok 15,3 és az értéktöbbletráta ismét 2,4%-os süllyedése kísérte.

Kliman azt is kifejtette, hogy miért 2003-at választotta a második periódus záróévének. Döntését azzal indokolta, hogy a kezdő időpont, 1970 adatához képest az értéktöbbletráta mindvégig nulla körül fluktuált, s a 2003-as változás is elég közel került ehhez az ér-

tékhez. Ezzel összefüggésben megjegyezte, hogy ábráján e ráta 1947 és 1968 között 7-szer, az 1970-től 2007-ig terjedő időszakban pedig 8-szor keresztezte azt a horizontális tengelyt, amely a kezdőév értéktöbbletrátájának nagyságrendjét jelezte. Megítélése szerint e tények is egyértelműen bizonyítják, hogy a kezdő és a záróév profitrátája közötti különbséget, a kumulált változást a tőke értékösszetételében végbement módosulás idézte elő.[42]

A profitráta alakulását befolyásoló tényezők szétbontásának másik módját Kliman abban a marxi tételben találta meg, amely szerint, ha a munkások képesek lennének arra, hogy „a levegőből éljenek", az új értéket teljes mértékben a tőkések sajátítanák el. Ebben az esetben úgy látta, hogy a profit tényleges rátája definíciószerűen egyenlő a profitrészesedés (s/NVA) és a maximumráta (NVA/c) szorzatával.[43] Ily módon, amennyiben a jövedelemmegoszlás állandó marad, a nettó hozzáadott érték a változó tőke egy konstans többszöröseként jelenik meg, s így a profitrészesedésben, illetőleg a maximumrátában végbemenő százalékos változás egyenlő az értéktöbbletráta, valamint a reciprok ugyanilyen módosulásával. Ezekből az azonosságokból Kliman azt a következtetést vonta le, hogy e szétbontás ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a korábbi elemzés, s mivel a bér- és profitrészesedések átlagosan csak csekély mértékben változtak, a két módszerrel nyert adatok nagyon közel álltak egymáshoz. Ezt annak alapján állította, hogy 1947 és 1968 között, amikor a profitráta 12,8%-kal esett, a maximumráta 11,3%-kal, a profitrészesedés pedig 1,6%-kal süllyedt, míg az 1970-től 2003-ig terjedő időszakban a 17,2%-os esés 15,9%-os, illetőleg szintén 1,6%-os süllyedéssel társult. Ennek nyomán hangsúlyozta, hogy a profitráta hosszú távú hanyatlását csaknem kizárólagosan a maximumráta, a nettó hozzáadott érték és a lekötött állótőke arányának csökkenése idézte elő, kivéve a már említett, 1968–1970 közötti rövid korszakot.

E két megközelítés alapján nyert adatokat végül táblázatba foglalta össze, kimutatva, hogy a tőke értékösszetételében és a profit maximumrátájában végbement változások nagyon hasonlóan alakultak, s egyaránt meghatározó jelentőségű hosszú távú hatást gyakoroltak a tényleges profitrátára. Ismételten jelezte azt is, hogy az értéktöbbletrátában és a profitrészesedésben lezajlott mozgások szintén közel álltak egymáshoz, s mindkettő csekély perspektivikus befolyással rendelkezett. Mindezen eredményeket aztán úgy értékelte, hogy azok konzisztensek a tendenciális esés marxi törvényével, amely szerint a munkamegtakarító technikai fejlődés okozza a tőke növekvő szerves

és értékösszetételét, süllyedésre hajlamosítva a profitrátát. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy e törvényszerűségnek nem mond ellent az 1968–1970 közötti rövid időszak, amikor a ráta a munkabérek radikális emelkedése miatt esett, mivel azok az évek csupán a szabály alóli kivételt jelentenek.[44]

Mindazonáltal Kliman nem állította, hogy empirikus vizsgálatának eredményei bizonyítják a törvény érvényességét. Ezt azzal magyarázta, hogy csupán egyetlen ország, s nem a világ teljes társadalmi tőkéjét elemezte, s ráadásul a marxi kategóriákat kifejező helyettesítői távol álltak az ideálistól. Példaként erre egyfelől azt hozta fel, hogy a változó tőkét megtestesítő bérek valamennyi alkalmazott s nemcsak a munkások jövedelmét jelentik, beleértve a menedzsereket is, akiknek fizetését profitként is értékelhetjük. Ebben az esetben viszont a szerves összetétel és az értéktöbbletráta egyaránt növekedne, s így még egyértelműbbé válna, hogy a ráta esését az előbbi idézte elő. Másfelől Kliman problémának nevezte azt is, hogy a helyettesítő adatok nominális terminusokban jelentek meg, s így a munkaidő pénzbeni kifejezésében végbement változások azokat jelentősen befolyásolták. Ennek oka az, hogy az éves infláció a változó tőke nagyságát teljes mértékben megemeli, miközben a történelmi áron mért állótőkének csak azt a hányadát növeli, amelyet az adott esztendőben nettó összegben ruháznak be. Ily módon a munkaidő pénzbeni kifejezésében való növekedés a valóságosnál alacsonyabbnak mutatja a tőke nominális értékösszetételét. Kliman jelezte, hogy e torzítás következtében a reciprok 1961 és 1979 között, a gyorsuló infláció időszakában 27%-kal emelkedett, ám az előbb említett növekedés eltávolítása nyomán 8%-kal esett. Ennek alapján hangsúlyozta, hogy az értékösszetételben való nominális csökkenés először úgy tűnhet, hogy szembenáll a marxi törvény kulcspremisszájával, ám valójában ilyen ellentét nem létezik.[45]

Kutatásának e részét lezárva Kliman hangsúlyozta, hogy a munkaidő pénzbeni kifejezésében végbement változások diszkrepanciát teremthetnek a történelmi áras és a munka profitráta időbeli alakulása között. Ezért úgy érvelt, hogy a tendenciális esés törvényét nem tesztelhetjük kizárólag az előbbi mozgásának és összetevőinek vizsgálatával, hanem egy olyan elemzés is szükséges, amely elkülöníti a munkaidő pénzbeni kifejezésében, mint különálló változóban, a jövedelmezőség alakulásának egy sajátos forrásában bekövetkezett módosulásokat. Feltételezte, hogy tanulmányának következő része, mely e módszert is alkalmazza, sokkal megbízhatóbb eredményhez

vezet.[46] Ezt azonban nem tárgyaljuk, mivel a munkaidő pénzbeni kifejezésének kategóriája, mint korábban már említettük, a munkaérték-elmélet empirikus bizonyítás nélküli elfogadását jelenti, s így a bizonyítandóval való bizonyításhoz jutnánk el.

A tendenciális esés vizsgálata Kondratyev félciklusonként az USA társasági szektorában (1947–2022)

Tanulmányunkban Kliman elméleti és módszertani megoldásait négy módosítással alkalmazzuk. Egyfelől elemzésünk bázisát a felülvizsgált adatok alkotják, melyek használatát önmagában már az is megköveteli, hogy vizsgálatunkat a 2008–2022 közötti időszakra is kiterjesztjük, hiszen a hosszú távú sorok koherenciáját csak így tudjuk biztosítani. Másfelől profitnak kizárólag a teljes vagyoni jövedelmet, a marxi értelemben vett értéktöbbletet tekintjük, mely a kamatokat, a járadékokat és az adókat is magába foglalja. Ily módon a profitráták magasabbak lesznek, mintha csak a levonások utáni összegeket vennénk figyelembe, ám Marx nyomán abból indulunk ki, hogy a tendenciális esés független az értéktöbbleten való osztozkodástól. Emellett nemcsak a kezdő és a végpontok közötti, hanem általában az évről évre történő változásokat is figyelembe vesszük, az ingadozások és a trendek jellegzetességeinek bemutatása érdekében. Végezetül adatsorainkat Kondratyev-félciklusok alapján is csoportosítjuk, hogy érzékelhetőbbé tegyük a változások irányát, történelmi dinamikáját.

A felülvizsgált adatok alapján számított profitráta 1947-ben, a békegazdaságra történő áttérés kezdetén 38,20% volt, s a következő négy évben, a recessziós 1949-et leszámítva, túllépte a 40%-ot. Csúcspontját, 42,85%-kal, 1951-ben érte el, mely egyben a vizsgált 76 éves időszakban a legmagasabb profitrátájú esztendőnek bizonyult. Ezt követően e mutató mindig 40% alatt maradt, sőt 1956 után, az 1977–1978-as rövid időszak kivételével a 35%-ot sem érte el. Először 1958-ban, egy viszonylag mély recesszió évében esett a profitráta 30% alá, majd e süllyedés 1961-ben és 1970–1971-ben megismétlődött. Újabb korszakhatárhoz a jövedelmezőségi szint 1986-ban érkezett, amikor 26,63%-ra esett, s ettől kezdve egyetlen alkalommal sem érte el a 30%-ot. Mélypontjára, 20,20%-ra 2001-ben került, mely az 1996-ban kezdődött konjunktúraciklus záróéve volt. E szintről az újabb fellendülésben a profitráta érzékelhetően emelkedett s 2006-ban, 28,95%-kal megközelítette a 30%-os határt. A 2000-es évek közepé-

nek túlfűtött és fenntarthatatlan konjunktúrája aztán a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválsághoz vezetett, melynek során a profitráta ismét meredeken zuhant, a 2009-es 21,76%-ról viszont, 2013 kivételével, öt éven át folyamatosan növekedett, s 2014-ben, 26,62%-kal lényegében visszatért az 1986 évi szintre. 2015 és 2017 között aztán a profitráta megint esett, majd 2018-ban, az előző évi 23,92%-ról, 24,67%-ra emelkedett. 2019-ben a jövedelmezőségi szint minimálisan, 24,39%-ra süllyedt, 2020-ban pedig, a koronavírus-járvány következtében, 20,92%-ra zuhant, amelynél csak 2001–2002-ben volt alacsonyabb. E nagyarányú csökkenést tehát nem gazdasági, hanem külső, exogén ok idézte elő, mely a klasszikus válságokhoz hasonló visszaeséshez vezetett, 2,8%-kal mérsékelve a GDP-t. A vizsgált időszak legmélyebb krízisét aztán nagyobb ütemű növekedés követte, mint a II. világháború utáni recessziókat. A fellendülés a profitráta ugrásszerű emelkedésével társult; a járvány miatti lezárást követő évben, 2021-ben a jövedelmezőségi szint 25,89% volt, lényegében ugyanannyi, mint 2015-ben, 2022-ben pedig 28,95%-ra nőtt, pontosan elérve a 2006. évit. Ugyanakkor az elmúlt két évtized fejleményei azt mutatják, hogy ez a radikális javulás nem jelez trendfordulót, hiszen ehhez hasonló változás a 2001–2002-es mélypont, majd a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után is bekövetkezett.

Ha adatainkat Kondratyev-félciklusok keretében vizsgáljuk, a profitráta tendenciális esésének törvénye még egyértelműbben láthatóvá válik. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában, az 1947–1972 közötti időszakban e ráta átlagos nagyságrendje 33,95% volt, jóval magasabb, mint a nagy világgazdasági válságot követő periódusban. Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban ez az arány 29,46%-ra esett vissza, ami első közelítésben csupán azt jelzi, hogy a hosszú hullám hanyatló szakaszában a beruházások visszaesése s ezzel összefüggésben a profittömeg növekedésének lassulása a ráta mérséklődéséhez vezet. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött s feltehetően vizsgálatunk záróévében, 2022-ben lezárult fellendülő ágában azonban, miként ez az előbb ismertetett néhány adatból is kitűnik, a tendencia nem fordult meg. Folytatódott a profitráta süllyedése, mely a 2007-ig terjedő időszak alatt átlagos nagyságrendjét tekintve 24,50%-ra esett. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság után végbement fellendülés, az előbb említett 2014, majd 2021–2022 évi csúcspontok ellenére is csupán azt eredményezte, hogy a felívelő ág második szakaszában a jövedelmezőségi szint átlaga 24,79%-ra emelkedett. Ennek hatására a periódus egészében a profitráta éves átlaga 24,66%-ot tett ki, ami az

1947–1972 közötti időszakhoz képest 27,36%-os csökkenést jelent. Mindez azt bizonyítja, hogy a hosszú hullámokon is túllépő szekuláris trenddel állunk szemben, melyet ugyanakkor megszakítanak a ciklikus mozgások, a nagyobb visszaesések utáni átmeneti ugrásszerű emelkedések, igazolva a süllyedés tendenciális jellegét.[47]

A szekuláris trend még inkább láthatóvá válik, ha azt vizsgáljuk, mely időszakokban esett a profitráta 25% alá. A II. világháború után ez először az 1991–1993-as recesszió idején fordult elő, majd 1999–2004, 2008–2010 és 2016–2020 között ismét bekövetkezett. Az elmúlt 32 év alatt tehát a jövedelmezőségi szint 17 alkalommal nem érte el a 25%-ot, ezen belül pedig 2000 óta 13 esztendőben.

Hasonló következtetést vonhatunk le akkor is, ha, miként Kliman, az egyes időszakok kezdő és záróévének adatát vetjük össze. Ebben az esetben a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában 19,84, ereszkedő szakaszában pedig 16,95%-os süllyedéssel találkozhatunk, míg az ötödik hullám esetében, a Covid–19 utáni fellendülés miatt, esés helyett 9,49%-os emelkedés történt. Amennyiben viszont záróévnek 2020-at tekintjük, a süllyedés mértéke 20,88% lenne, a három félciklus közül a legnagyobb.

Mindazonáltal, éppen a süllyedés tendenciális jellege következtében, a profitráta a vizsgált időszak alatt 37 évben emelkedett és 38-ban esett. A növekedés és a süllyedés esztendői az egyes Kondratyev-félciklusokban csaknem egyenletesen oszlottak meg. 1947-től 1972-ig 12, az azt követő 23 évben 11, 1996–2022 között pedig 14 alkalommal volt az előző esztendőhöz képest magasabb a profitráta, azt a látszatot keltve, hogy a tendenciális esés törvénye valójában nem érvényesül. Erősíti e vélekedést az is, hogy jelentősebb mértékű süllyedés elsősorban a recessziós éveket jellemezte, s ezért hosszabb időszakok áttekintése nélkül úgy tűnhet, hogy a profitráta esését az előbb már említett konjunkturális mozgások okozzák.

Első közelítésben a hullámzások nagyságrendjének vizsgálata is hasonló eredménnyel jár, hiszen a ráta a vizsgált korszak egészében nyolc alkalommal növekedett és ugyanennyiszer süllyedt 10%-nál nagyobb mértékben. E jelentős emelkedések azonban a felszálló ágakra korlátozódtak; 1947–1972 között négy, az 1996-tól 2022-ig terjedő időszakban pedig szintén négy alkalommal találkozhatunk a profitráta ilyen arányú növekedésével. Ezek fele tehát a vizsgált időszak korai szakaszában jelent meg, s ezen belül is a felívelő ág 1960-ig tartó első alperiódusában, 1948-ban, 1950-ben, 1955-ben és 1959-ben. E kiugró arányú növekedések egyébként, az 1948-as kivételével, az előző

év 10%-osnál nagyobb mértékű visszaesését kompenzálták, amelyek közül a második és az utolsó már csak részlegesen ellensúlyozta a jövedelmezőségi szint 1949 évi 12,50%, illetőleg az 1958 évi 13,45%-os süllyedését. Ily módon már ekkor érvényesült az a törvényszerűség, hogy a recessziót követő újabb fellendülés során a profitráta általában elmaradt a korábbi csúcsponttól.

Az 1973-tól 1995-ig terjedő leszálló ágban ez az összefüggés már egyértelműen láthatóvá vált. Az 1982-es és az 1986-os 10%-osnál nagyobb esést ugyanis 5%-ot meghaladó emelkedés is csupán egy-egy alkalommal követte, ráadásul nem is közvetlenül, hanem 1984-ben, illetőleg nagy késleltetéssel a ciklus egészének vége felé, 1994-ben. Ez utóbbi körülmény meghatározó szerepet játszott az előbb már említett 1986. évi fordulatban, vagyis abban, hogy az addigi mélypontra, 26,63%-ra süllyedt profitráta többé nem lépte át a 30%-os határt.

E téren az ötödik Kondratyev-ciklus felszálló ágában sem történt érdemi változás, az éves elmozdulások alapján is jelezve, hogy a profitráta nemcsak a konjunkturális, hanem a hosszabb távú hanyatlások után sem tért vissza korábbi szintjére, sőt az esés az előző félciklushoz képest is folytatódott. Ez egyértelműen kitűnik abból, hogy a 2001. évi 11,33%-os süllyedés után a jövedelmezőség gyorsuló ütemű emelkedése, beleértve a 2005-ben lezajlott 11,88%-os növekedést is, csupán azt eredményezte, hogy 2006-ban a ráta, az 1986 utáni húsz esztendő csúcspontjára 28,95%-ra ugrott. E helyzet a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után sem változott, noha az amerikai gazdaság viszonylag gyorsan túljutott a krízisen. A társasági szektor ugyanis a 2006. évi jövedelmezőségi szintet a következő évtizedben annak ellenére nem érte el, hogy a 2008-as, 13,36%-os süllyedést 2010-ben a vizsgált időszak addigi legnagyobb mértékű, 12,32%-os emelkedése kompenzálta, s ezt követően a profitráta növekedése, mint erre előbb már utaltunk, 2013 kivételével, 2014-ig folytatódott. A vizsgált periódus utolsó három éve aztán a profitráta változásának mértéke szempontjából is rendkívülinek bizonyult. 2020-ban ugyanis a jövedelmezőségi szint a koronavírus-járvány miatti intézkedések következtében 14,23%-kal esett, nagyobb arányban, mint a vizsgált időszakban bármikor, 2021-ben és 2022-ben pedig 23,76, illetőleg 11,82%-kal emelkedett, melyek a második világháború utáni profitráta növekedési rangsorban az első és a harmadik helyet jelentették.

Az 5–10% közötti mérsékeltebb hullámzások esetében is az esés az emelkedésnél csak minimálisan volt gyakoribb. Míg ilyen arányú növekedéssel 12, addig süllyedéssel 13 évben találkozhatunk, s para-

dox módon az emelkedés esztendői a negyedik Kondratyev-ciklus hanyatló ágában sűrűsödtek, az esésé viszont e hosszú hullám felfelé ívelő szakaszában. Az előbbi jelenséget az 1973-tól 1995-ig terjedő időszak teljes vagyoni jövedelmet is növelő inflációja magyarázhatja, az utóbbit pedig jórészt az 1950-es évek egymást gyorsan váltó recessziói és fellendülései, melyek, mint előbb már jeleztük, a 10%-osnál nagyobb arányú elmozdulásokat is megszabták. Ugyanakkor a változások relatív többségét a kismértékű, 0–5% közötti hullámzások tették ki, melyek teljesen egyenlően oszlottak meg az emelkedések és az esések között; ilyen arányú módosulások 17-17 alkalommal fordultak elő.

Az éves elmozdulásokra vonatkozó adatok tehát szintén azt igazolják, hogy az emelkedések és a süllyedések trendnélkülisége csupán látszólagos, s egyértelműen az esések bizonyulnak túlsúlyos mozzanatnak. A profitráta ismétlődő növekedése ugyanakkor a tendenciális jelleget mutatja, azt, hogy a törvény ellen ható erők napjainkig működnek. Mind az eséseket, mind az emelkedéseket a profitráta alakulását meghatározó két tényező szabja meg, melyek, mint erre korábban már utaltunk, kölcsönösen függhetnek is egymástól.

E két tényező, az értéktöbbletráta és az érték (szerves) összetétel hatása a 76 éves periódus esztendőinek többségében erősítette egymást, miközben az időszak egészét tekintve trendjük ellentétesen alakult. Vizsgálódásunk kezdő évében, 1947-ben a kizsákmányolás foka 46,83% volt, s e ráta a következő négy esztendőben 50% fölé emelkedett, csúcspontját 1950-ben érve el, 54,49%-kal. Ezt követően a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában az értéktöbbletráta csak két alkalommal, 1955-ben és 1965-ben lépte át az 50%-ot, a korábbi időszak szintjéig azonban nem jutott el. Közben a recessziós években ez az arány 45% körül mozgott, a félciklus végén pedig, miként ezt tanulmányában Kliman is hangsúlyozta, látványosan zuhant, mélypontját 1970-ben érve el, 40,88%-kal.

Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban az értéktöbbletráta a korszak első éveire jellemző bérinfláció ellenére kezdetben inkább emelkedett, ám mindvégig az előző periódus átlagszintje, 47,47% alatt maradt. 1986 aztán e ráta alakulásában is gyökeres fordulatot jelentett; ettől kezdve, a félciklus hátralevő szakaszában viszonylag látványosan süllyedt, s az 1990–1993 közötti években 40% alá került, az 1992-es 37,41%-os mélyponttal. A leszálló ágban egyébként a kizsákmányolás fokának átlagértéke 42,48% volt, 10,51%-kal alacsonyabb, mint a felszálló szakasz negyedszázadában.

Az ötödik Kondratyev-ciklus kezdetén az értéktöbbletráta valamelyest túllépte az 1986-os szintet, ám 1998-tól radikálisan esett, s az ezredforduló recessziójának évében, 2001-ben a 76 esztendős periódus mélypontjára, 34,16%-ra zuhant, mely 37,31%-kal maradt el az 1950-es csúcstól. Ezután viszont, a 2000-es évtized közepének túlfűtött konjunktúrájában 2005-ben 47,61, 2006-ban pedig már 50,71%-ra emelkedett, s a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején is jóval 40% fölött maradt. 2010 egy újabb fordulópontot jelentett, mert ettől kezdve ez az arány 2016-ig minden évben meghaladta az 50%-ot, sőt 2014-ben, 54,18%-os nagyságrendjével alig maradt el az addigi, 1950-es csúcspontjától. 2017–2019-ben aztán az értéktöbbletráta épphogy 50% alá került, majd 2020-ban a Covid-19-válság következtében 43,81%-ra zuhant. 2021-ben a fellendülés szerves részeként a kizsákmányolás foka 50,85%-ra emelkedett, 2022-ben pedig az időszak egészének történelmi csúcspontjára, 54,67%-ra ugrott.

Az előbb vázolt radikális változást a kizsákmányolás fokának átlagában végbement elmozdulás is egyértelműen jelzi. Míg a nemzetközi pénzügyi és adósságválság előtt, az 1996-tól 2007-ig terjedő 12 éves időszakban a ráta 41,65%-os átlaga még minimális süllyedést mutatott az előző félciklushoz képest, 2008–2022 között ez az arány 50,16%-ra emelkedett. Ily módon az amerikai társasági szektor rendkívül jelentős trendfordulóhoz érkezett; közel fél évszázad után megjelent a relatív elnyomorodás, mely nyilvánvalóan a profitráta tendenciális esését kísérli meg ellensúlyozni. Az ötödik Kondratyev ciklus felívelő ágának egész időszakát tekintve egyébként az értéktöbbletráta éves átlaga 46,38%-ot tett ki, megközelítve az 1947-től 1972-ig terjedő periódus nagyságrendjét.

Következtetéseinket az egyes félciklusok kezdő és záróéveinek összehasonlítása ez esetben is megerősíti. 1947–1972 között az értéktöbbletráta 6,75%-ot esett, 1995-ben pedig 1973-hoz képest 2,01%-ot süllyedt. Ugyanakkor e megközelítéssel 1996–2022 között 27,16%-os emelkedést mutathatunk ki, sőt az utolsó 15 év kezdő és végpontjának összevetésekor 29,24%-os növekedést.

Hasonlóan a profitrátához, az értéktöbbletráta évenkénti hullámzásai is kiegyensúlyozottnak tűnnek, hiszen 38 esztendőben emelkedett s 37-ben csökkent a kizsákmányolás foka, s ráadásul a növekedések, illetőleg a süllyedések az egyes Kondratyev-félciklusok között ez esetben is viszonylag egyenletesen oszlottak meg. 1947–1972 között, majd az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban 12, illetőleg

11 alkalommal emelkedett az értéktöbbletráta, ha évről-évre pontosan nem is követve, ám végösszegét tekintve számban megegyezve a profitráta növekedésének (és értelemszerűen esésének) éveivel. Az ötödik Kondratyev-ciklusban e téren már történt némi változás, mert 27 esztendő alatt 15-ször nőtt, s csak 12-szer mérséklődött a kizsákmányolás foka. Az értéktöbbletráta hat alkalommal bekövetkezett, 10%-osnál nagyobb mértékű növekedéséből is három esett az 1996 utáni időszakra; ilyen emelkedés ugyanis 1948-ban, 1955-ben, 1975-ben, 2005-ben, 2010-ben és 2021-ben történt. Ez a tendencia tehát már eltért a profitráta alakulásától, mint ahogy jelentős különbségnek tekinthetjük azt is, hogy a kizsákmányolás foka a vizsgált 76 év alatt csak egyetlen alkalommal, 2020-ban csökkent 10%-nál nagyobb arányban, meghatározó szerepet játszva a profitráta előbb már említett zuhanásában. Emellett ez közelítő mértékben esett 1986-ban, majd 2008-ban a nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején, amikor az előző évihez képest 9,63, illetőleg 9,03%-kal süllyedt. Az 5–10% közötti elmozdulások is egyébként ritkábbak voltak, mint a profitráta esetében (kilenc növekedés és 12 esés), ami egyértelműen jelzi, hogy az értéktöbbletráta kevésbé ingadozott, mint a teljes vagyoni jövedelem és a lekötött állótőke aránya, melynek alakulását az érték (szerves) összetétel változásai is erőteljesen befolyásolják.

A tőke értékösszetételének reciproka, az összes kifizetett bér és a lekötött állótőke hányadosa az induló évben, 1947-ben rendkívül magas, 81,57% volt, mely a következő esztendőben valamelyest még emelkedett is. Az ezt követő rövid időszakot nagyon erőteljes hullámzás jellemezte. 1949-ben a reciprok a vizsgált időszak alatti legnagyobb mértékben, 11,67%-kal esett, vagyis ekkor emelkedett a legerőteljesebben a tőke értékösszetétele. Ugyanakkor 1951-ben, a 76 éves periódusban szintén egyedülálló nagyságrendben, 7,99%-kal emelkedett a reciprok értéke, s ennek nyomán a hányados, utolsó alkalommal, ismét túllépte a 80%-ot. Újabb fordulat aztán 1958-ban következett be, amikor a reciprok 9,81%-kal csökkenve 64,89%-ra süllyedt s nagyságrendje ezután 10 éven keresztül 70% alatt maradt. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának végén a hányados két alkalommal, 1969-ben és 1972-ben ismét meghaladta a 70%-ot, majd a leszálló szakasz első 10 évében, 1973–1982 között tartósan e szint fölött volt, sőt 1978-ban elérte a 78,50, 1979-ben pedig a 79,50%-ot. E nagy mértékű változást, miként erre Kliman is rámutatott, elsődlegesen a korszak bérinflációja idézte elő, jelentősen megemelve a kifizetett kompenzációt, v-t a lekötött állótőkével szemben.

1982-ben aztán a reciprok 7,43%-os süllyedésével újabb fordulat ment végbe, mely után e mutató nagyságrendje többé nem érte el a 70, 1991-től kezdve pedig a 65%-ot sem. Ebben az időszakban tehát a tőke értékösszetétele viszonylag lassú ütemben, ám csaknem folyamatosan emelkedett. Az 1982-től 1995-ig terjedő alperiódus 14 éve alatt a reciprok nagyságrendje 11 alkalommal csökkent, s mindössze háromban nőtt.

Az ötödik Kondratyev-ciklussal az értékösszetétel alakulása gyökeresen új szakaszba lépett. Kezdetben ugyan még nem történt érzékelhető változás, ám az ezredfordulót követően a reciprok látványos zuhanása meghatározó jelentőségű technológiai korszakváltást jelez. Ennek első mozzanataként a 2001-es recesszióban a v/c hányados 6,72%-os eséssel 60% alá került, s a következő évben, az újabb fellendülés kezdetén, 5,99%-os csökkenéssel 55,59%-ra süllyedt. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején, 2009-ben aztán a 76 éves periódus második legnagyobb esése zajlott le; e mutató nagyságrendje 11,50%-kal csökkent, s ennek nyomán, 47,64%-ra, a korszak egészének mélypontjára zuhant. Innen a reciprok értéke már alig mozdult felfelé; 2020-ig nem lépte át az 50%-os határt, s csak a koronavírus járvány utáni fellendülés éveiben, 2021-ben és 2022-ben emelkedett 50,92, illetőleg 52,95%-ra, megközelítve a 2008-as szintet.

Első közelítésben a tőke értékösszetétele is kiegyensúlyozottan alakult, hiszen 37 évben emelkedett és 38-ban csökkent. Az egyes félciklusok azonban e téren jelentősen különböztek egymástól. Az 1947-től 1972-ig terjedő felívelő ágban az értékösszetétel 11 alkalommal nőtt és 14-ben csökkent, az 1973–1995 közötti hanyatló szakaszban viszont 14 évben emelkedett és csak kilencben süllyedt, a növekedés pedig, mint erre előbb már utaltunk, döntően ezen időszak második felét jellemezte. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött felszálló ágában 12 növekedés és 15 csökkenés volt, s az utóbbiak a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után sűrűsödtek. 2011-től a v/c hányados kilenc alkalommal mutatta az értékösszetétel esését, s csak 2013-ban, 2016-ban és 2020-ban mozdult az ellentétes irányba. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a technológiai változások elsősorban a hanyatló félciklusban jelennek meg, miként ezt a hosszú hullámokkal is foglalkozó művében Robert Went kifejtette, s tulajdonképen az e ciklusokat nem ismerő Marx is anticipálta, utalva arra, hogy a javításokat és a találmányokat főként akkor alkalmazzák, amikor a profitráta süllyed.

Miként a változások előbbi elemzéséből is kitűnik, a reciprok esése (azaz az értékösszetétel növekedése) két alkalommal, 1949-ben és 2009-ben haladta meg a 10%-ot, emellett öt évben, 1954-ben, 1958-ban, 1982-ben, 2001-ben és 2002-ben pedig az 5%-ot. Valamennyi számottevő süllyedés recessziós időszakban történt, ám a bérinfláció évtizedétől eltekintve a reciprok érdemi növekedése, korábbi szintre való visszatérése lényegében elmaradt, amit az állótőke történelmi áron mért összegének, illetőleg volumenének szinte szakadatlan növekedése magyaráz. Ezt a folyamatot az is jelzi, hogy a hányados emelkedése, csupán két kivételes alkalommal, 1951-ben és 2021-ben lépte át az 5%-ot, az első esetben 7,99%-kal, a másodikban pedig 6,62%-kal.

A fordulópontokon a növekvő értékösszetétel két tényezőjének az előző évihez viszonyított nagyságrendje négy variánst mutat. 1949-ben, 1954-ben, 1958-ban és 2002-ben a lekötött állótőke történelmi áron számított nagyarányú, illetőleg viszonylag jelentős növekedése a kifizetett bértömeg kismértékű visszaesésével társult, amit a foglalkoztatottak számának mérsékelt csökkenése idézett elő. 1982-ben viszont a lekötött állótőke kiugróan magas, 12,85%-os emelkedése mellett a kompenzáció összege is jelentősen, 4,47%-kal nőtt, miközben a fizikai és a szellemi munkások száma valamelyest csökkent. Harmadik változatként 2001-ben mind a kifizetett bértömeg, mind az alkalmazotti kör minimálisan gyarapodott, az állótőke pedig, ha nem is kiemelkedően, de viszonylag jelentősen növekedett. Mindezen esetekben a tőke szerves összetétele is emelkedett, amit különösen akkor érzékelünk, ha a történelmi áras adatokat az adott év GDP árindexével defláljuk. Ekkor kiderül, hogy az előző évihez képest a lekötött állótőke volumene a 2,50–7,59% közötti sávban növekedett, vagyis nemcsak árban, hanem használati értékben is emelkedett. Negyedik változatnak a 2009-ben kialakult helyzetet tekinthetjük, amikor a kifizetett bértömeg radikálisan, 6,74%-kal süllyedt, míg az állótőke történelmi áron mérve 5,37%-kal, volumenben pedig 3,41%-kal haladta meg az előző évit. Ekkor a szerves összetétel korábban már említett nagyarányú növekedését elsődlegesen nem a tárgyiasult munka súlyának ugrásszerű emelkedése, hanem a foglalkoztatottság, s ezáltal az eleven munka mennyiségének látványos visszaesése idézte elő. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság során ugyanis 2009-ben, az előző évhez viszonyítva, 3,77%-kal csökkent az alkalmazotti létszám, mely aztán 2012-ig csak minimálisan növekedett. Ilyen mértékű visszaesés 1945 után addig egyetlen alkalommal sem fordult elő,

miközben az egy főre jutó kompenzáció összege is radikálisan, 1045 dollárral mérséklődött, döntő szerepet játszva az értéktöbbletráta 8,05%-os emelkedésében. Ehhez egyébként az adózás előtti teljes vagyoni jövedelem folyóáron számított 0,72%-os növekedése is valamelyest hozzájárult, ami egyben azt is jelezte, hogy 2008–2009-ben nem ismétlődött meg a nagy világgazdasági válság, hanem csak egy mély recesszió zajlott le.

Ha az egyes félciklusok értékösszetétel átlagait hasonlítjuk össze, még látványosabban érzékelhetjük az ezredforduló kezdetén, 2001-ben bekövetkezett fordulat jelentőségét. 1947–1972 között a reciprok átlaga 71,36, az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban pedig 69,13% volt, vagyis a felszálló és a hanyatló ág e módszerrel mért eltérése mindössze 3,13%-ot tett ki. Ugyanakkor ez utóbbin belül, az előbb említett, 1982-től 1995-ig terjedő időszakban ez a mutató már csak 65,24% volt, jelezve a technológiai váltás kezdetét. Az ötödik Kondratyev-ciklus felfelé ívelő szakaszában viszont az átlag 53,65%-ra süllyedt, mely 22,39%-kal maradt el az előző félciklus nagyságrendjétől. Ha a felszálló ágat a nemzetközi pénzügyi és adósságválság mentén két részre bontjuk, az 1996-tól 2007-ig terjedő időszakban 58,95, a 2008–2022 közöttiben pedig 49,42%-os átlaggal találkozhatunk. Amennyiben viszont a félciklusok kezdő és végpontjának adatát vetjük össze, már 1947–1972 között is viszonylag jelentős, 14,04%-os csökkenést állapíthatunk meg, s az 1973-tól 1995-ig terjedő időszak esetében ennél is valamivel nagyobb, 15,22%-os esést láthatunk. Az ötödik Kondratyev-ciklus esetében ugyanakkor már csak 13,90%-os volt az eltérés, amit a v/c hányados 2021–2022 évi emelkedése magyaráz. Ez a rendkívüli fejlemény azonban nem változtatja meg az értékösszetétel alakulásának egyértelmű trendjét, melyet leginkább a vizsgált 76 éves periódus kezdő és záró esztendejének összevetése mutat; az 1947 évi szintnél a 2022-es 35,09%-kal bizonyult alacsonyabbnak.

A tőke értékösszetétele tehát, a bérinfláció időszakától eltekintve, lényegében trendszerűen növekedett, ami adatsorunkban a reciprok nagyságrendjének csökkenésében fejeződött ki. Ezzel szemben az értéktöbbletráta, bár jelentős hullámzásokkal, hosszú időn keresztül esett, majd 2001-es mélypontja után radikálisan emelkedett. Ennek során a 2010-től 2016-ig terjedő időszakban csaknem elérte az 1948-1951 közötti rövid szakasz átlagos szintjét, a 2021–2022-es rendkívüli körülmények idején pedig valamelyest meg is haladta azt. Ám, amíg 1950-ben az 54,49%-os kizsákmányolási fok 40,85%-os profitrátával

társult, addig 2014-ben az 54,18%-os értéktöbbletráta ellenére a lekötött állótőkéhez viszonyított jövedelmezőség mindössze 26,62%-ot tett ki, mely nemcsak a 20. századi csúcspontoktól, hanem a 2006. évi 28,95%-tól is elmaradt. 2022-ben aztán a profitráta pontosan erre a szintre emelkedett, amit elsősorban a II. világháború utáni legmagasabb, 54,67%-os kizsákmányolási fok magyaráz. A bérek, az adók és a környezetvédelmi kiadások csökkentése tehát hosszú távon nem állíthatja meg a profitráta tendenciális esését, csupán a polgári társadalomban a jóléti állam idején kialakult rendszerstabilizáló konszenzust rombolhatja le.

A két tényező együttes hatását Marx képleteinek alkalmazásával ábrázolhatjuk, azzal az eltéréssel, hogy a profitráta, illetőleg a reciprok nagyságrendjének meghatározásakor az össztőke helyett továbbra is csak a lekötött állótőkét vesszük figyelembe.[48] A második marxi képlet szerint, ha a reciprok ugyanabban az irányban mozog, mint az értéktöbbletráta, akkor a profitráta a kizsákmányolás fokánál nagyobb arányban növekszik, vagy esik. Ilyen helyzet a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában 17, hanyatló szakaszában 11, az ötödik hullámban pedig 17 alkalommal, összesen tehát 45-ször fordult elő. Ezekben az esetekben az értéktöbbletráta és az érték(szerves)összetétel hatása nyilvánvalóan egymást erősítette. E 45 év közül 23-ban emelkedett, míg 22-ben esett a profitráta, s a leglátványosabb recessziókat, illetőleg fellendüléseket éppen az ilyen egybeesések magyarázhatják.

A harmadik marxi képlet szerint, amennyiben az értékösszetétel ellenkező irányban mozdul el, mint az értéktöbbletráta, ám annál kisebb arányban, a profitráta alacsonyabb mértékben növekszik vagy süllyed, mint a kizsákmányolás foka. Ilyen helyzet a vizsgált 76 éves periódusban 23 alkalommal fordult elő, hatszor az első, nyolcszor a második s kilencszer a harmadik félciklusban. E 23 esztendő közül 11-ben emelkedett és 12-ben esett a profitráta, s ez utóbbi körbe tartozik az 1974. évi olajválság miatti recesszió, valamint a 2015., a 2017. és a 2019. évi rátacsökkenés is.

Legritkábban a negyedik marxi képletben szereplő helyzet fordult elő, melyben az ellentétes irányú elmozdulás során a reciprok nagyobb arányban változott, mint az értéktöbbletráta, s így a jövedelmezőség akkor növekedett, amikor a kizsákmányolás foka csökkent és fordítva. A vizsgált periódus alatt mindössze hét ilyen évet találunk, kettőt az első, négyet a második és egyet a harmadik félciklusban. Ez utóbbi a nemzetközi pénzügyi és adósságválság csúcspontja, 2009 volt, amikor az értéktöbbletráta 8,05%-os növekedését a reciprok

korábban már említett, 11,50%-os esése erőteljesen ellensúlyozta. A hét alkalom közül egyébként a profitráta háromban emelkedett és négyben süllyedt, mindegyik esetben 5%-osnál kisebb mértékben. 1961, 1983, 1991 és a most említett 2009 voltak azok az esztendők, amikor a kizsákmányolás fokának növekedése ellenére a jövedelmezőség szintje süllyedt.

A korábban említett négy módosítást Kliman másik szétbontási módszere esetében is alkalmazzuk, mely a tendenciális esést a maximumráta és a profitrészesedés kapcsolata alapján elemezte. A felülvizsgált adatok azt mutatják, hogy a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya 1947–1957 között minden évben meghaladta a 100%-ot, sőt, 1949 kivételével 1953-ig a 115%-ot is. Csúcspontját is e rövid szakaszban érte el; 1948-ban a ráta nagyságrendje 124,25% volt, ami egyben a békegazdaságra történő sikeres átmenetet is jelezte. 1958–1964 között aztán e hányados 100% alá került; ekkori mélypontjára e szakasz első évében esett, amikor egy viszonylag mély recesszió során 93,60%-ra süllyedt. Ezután egy mérsékelt fellendülés zajlott le, melynek keretében a maximumráta 1965–1969 között, 1967 kivételével, ismét 100% fölé emelkedett, nagyságrendje azonban meg sem közelítette az 1947-től 1953-ig terjedő időszakét.

A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának záróévétől 1984-ig, a hanyatló ág felező esztendejéig a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya, 1983 kivételével, megint 100% fölé került, ám egyetlen alkalommal sem érte el a 115%-os szintet, melyhez egyébként, 114,83%-kal, 1978-ban jutott legközelebb. E korszakban a maximumráta növekedését elsősorban a már említett gyorsuló infláció idézte elő, mely a korábbi évek bekerülési árain mért állótőkéhez képest megemelte az adott esztendőben keletkezett nettó hozzáadott érték összegét. 1985-ben aztán döntő fordulat következett be; ettől kezdve ugyanis a nagymértékű hullámzásokat egyértelmű, a csökkenés túlsúlyát mutató trend váltotta fel. E kezdő évtől 1990-ig a maximumráta 97,45%-ról, kisebb ingadozással, 90,41%-ra esett, majd 1991-ben 90% alá süllyedt, s e határt többé egyetlen alkalommal sem érte el. Ebben az évtizedben legmagasabb szintjére, 88, 52%-ra 1997-ben, az ötödik Kondratyev-ciklus második évében emelkedett, döntő szerepet játszva abban, hogy ekkor a profitráta is egy újabb csúcsponthoz érkezett. Ezt követően viszont a hányados csökkent, s a korábban már többször említett mélyponton, 2001-ben első alkalommal esett 80% alá. A 2000-es

évek közepén lezajlott nagy, ám fenntarthatatlannak bizonyult fellendülés a maximumrátát 2005–2007 között megint 80% fölé emelte, 2006-ban juttatva el azt akkori csúcspontjára, 86,02%-ra, mely megközelítette az 1991–1992-es, illetőleg az 1999–2000-es szintet. E rövid ideig tartó fellendülésnek vetett véget a nemzetközi pénzügyi és adósságválság, melynek során a ráta 2009-ben addigi történelmi mélypontjára, 69,40%-ra esett, s bár a krízis elmúltával ismét emelkedett, a 2010-es években jóval a 80%-os határ alatt maradt. A koronavírus járvány azonban a maximumráta alakulásában is meghatározó jelentőségű fordulathoz vezetett. 2020-ban e hányados a 76 éves periódus mélypontjára, 68,68%-ra zuhant, az ezt követő fellendülés során pedig 2021-ben 76,81, 2022-ben pedig 81,89%-ra ugrott, megközelítve a 2007. évi 82,81%-os szintet.

A maximumráta alakulása szempontjából tehát a vizsgált 76 év két, egymástól gyökeresen eltérő időszakra oszlik. A nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya e hosszú periódus kezdetén volt a legmagasabb, jóval meghaladva a 100%-ot, majd e szintet aztán három évtizeden keresztül sajátos hullámzás váltotta fel, melyben a visszaesések után a hányados, ha nem is érte el a korábbi esztendők nagyságrendjét, tartósan annak közelébe került. Cezúrát, a második szakasz kezdetét, mint erre előbb már hivatkoztunk, 1985 jelentette. Ezt követően a maximumráta lefelé átlépte a 90, majd a 80%-os határt, 2009-ben és 2020-ban pedig a 70%-ost is, s csak kivételesen, a 2000-es évek közepén, illetőleg 2021–2022-ben tért vissza magasabb szintre. A két időszak jelentős különbsége az évenkénti elmozdulásokban is kifejeződött; 1947 és 1984 között a hányados 20 esztendőben emelkedett és 17-ben esett, az 1985-től 2022-ig terjedő periódusban viszont csak 15-ben nőtt és 23-ban süllyedt.

Mivel az új szakasz az általunk vizsgált második Kondratyev-félciklus felező idejében kezdődött, a hosszú hullámok alapján kialakított átlagadatok csak részben mutatják be a trendszerű változást. 1947–1972 között a maximumráta átlaga 105,31%-ot tett ki, s az 1973-tól 1995-ig terjedő hanyatló ágban is 98,59% volt. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-tól 2022-ig tartó felszálló szakaszában aztán a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított átlagos aránya 78,70%-ra esett, s ezen belül 2008–2022 között mindössze 74,19%-os szintet ért el. Ha az 1985-ös cezúra nyomán különítjük el a vizsgált időszakokat, akkor az első szakaszban 105,61%, a másodikban pedig 81,77% volt a maximumráta átlaga. Az előbbi adat 0,30 százalékponttal haladta meg az 1947–1972 közötti félciklus ugyanezen mutatóját,

az utóbbi pedig 3,07 százalékponttal az 1996-tól 2022-ig terjedő periódus hányadosainak átlagos nagyságrendjét.

A profitrészesedés alakulása viszont teljesen más történelmi ívet írt le. Ez a hányados a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának kezdetén még a maximumrátával lényegében azonos pályán haladt, hiszen a teljes vagyoni jövedelemnek a nettó hozzáadott értékhez viszonyított aránya 1948–1951 között egy év kivételével meghaladta az igen magas szintnek tekinthető egyharmadot. Sőt, a vizsgált időszak egészében második csúcspontját 1950-ben érte el, amikor az új érték 35,27%-a a tőkének jutott. A profitrészesedés és a maximumráta alakulása először az 1958-as viszonylag mély recessziót követően tért el egymástól; a válság utáni fellendülés időszakában ugyanis az előbbi lényegében visszatért korábbi szintjére, az utóbbi viszont 1964-ig 100% alatt maradt. Az 1960-as évek második felét aztán megint egyfajta sajátos együttmozgás jellemezte, s ez volt a helyzet 1970-ben is, amikor a profitrészesedés, 29,02%-os aránnyal, először került 30% alá.

A negyedik Kondratyev-ciklus hanyatló ágának első felében a maximumráta korábban elemzett növekedése a teljes vagyoni jövedelem részesedésének stagnálásával, esetenként csökkenésével társult. 1974-ben, majd 1980-ban a profit a nettó hozzáadott érték 29,22, illetőleg 29,18%-át tette ki, s ezen időszak más éveiben is alig lépte túl a 30%-ot. Ennek hátterében a már szintén említett bérinfláció húzódott meg, miközben az árszint növekedése emelte a maximumrátát. A korábban már említett felező időtől, 1985-től kezdve viszont ismét az együttmozgás vált jellemzővé, hiszen 1986–1995 között a profitrészesedés minden esztendőben 30% alatt maradt, s ez a tendencia, az ötödik Kondratyev-ciklus első két évétől eltekintve 2003-ig folytatódott. Közben 2001-ben a hányados, 25,46%-os értékkel, a vizsgált periódus egészének történelmi mélypontjára süllyedt, nyilvánvalóan hozzájárulva ahhoz, hogy a profitráta is ekkor esett a legalacsonyabb szintre. A 2000-es évek közepén végbement fellendülés a profitrészesedést is emelte, mely 2006-ban, 41 év után ismét túllépte az egyharmados határt, aztán a nemzetközi pénzügyi és adósságválság e részarányt is mérsékelte, 2008-ban ismét 30% alá csökkentve azt. 2010-ben viszont gyökeres fordulat következett be, melynek nyomán a maximumráta, illetőleg a profitrészesedés alakulása minden korábbinál erőteljesebben különbözött egymástól. Míg az előbbi, mint már említettük, 2022 kivételével továbbra is jóval 80% alatt maradt, az utóbbi visszatért az 1948–1951 közötti időszak szintjére, 2017–2020 kivételével minden esztendőben túllépve a 33%-ot.

A 76 éves periódus három legmagasabb hányadosa közül kettővel is ekkor találkozhatunk; 2014-ben a teljes vagyoni jövedelem részaránya 35,14%-ra ugrott, csupán 0,13%-kal maradva el az addigi 1950-es csúcsponttól, 2022-ben pedig 35,35%-kal a második világháboru utáni legmagasabb szintjéhez érkezett.

A Kondratyev-félciklusok adatai ezt a történelmi mozgást talán még egyértelműbben ábrázolják. 1947–1972 között a profitrészesedés átlagosan 32,15% volt, mely az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban 29,78%-ra süllyedt. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996–2022 közötti felszálló ágában a hozzáadott értéken belüli átlagos részarány 31,54%-ra emelkedett, amely azonban a 2007-ig tartó, s az azt követő alperiódusban eltérően alakult. Az első időszakban ugyanis mindösszse 29,31%-ot tett ki, a másodikban viszont 33,33%-ra, a számított átlagok csúcspontjára ugrott. Ugyanezzel a történelmi pályával találkozunk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes félciklusokban az előző esztendőhöz képest hány alkalommal növekedett, illetőleg csökkent a profitrészesedés. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában ez az arány 12 évben emelkedett és 13-ban esett, a hanyatló szakaszra 11 növekedés és 12 süllyedés jutott, míg 1996-tól 15-ször nőtt és 12-szer mérséklődött a tőkének jutó részarány. A vizsgált időszak alatt tehát összesen 38 alkalommal emelkedett és 37-szer esett a teljes vagyoni jövedelem részesedése. Mindez szorosan összefüggött az értéktöbbletráta alakulásával, mely, mint erre előbb már szintén utaltunk, a 2010-es évtized első felében több, mint 60 esztendővel korábbi szintre ugrott, 2022-ben pedig a második világháború utáni csúcspontjára érkezett.

A profitrészesedés alakulásának a felülvizsgált és időben kiterjesztett adatok alapján történő vizsgálata is azt bizonyítja, hogy a tendenciális esést nem az elosztási viszonyok megváltozása, vagyis a bérarány emelkedése idézte elő. Ez az állítás különösen szembetűnővé válik akkor, ha a teljes vagyoni jövedelem részarányának előbb említett két csúcspontján, 1950-ben és 2014-ben hasonlítjuk össze a maximum-, illetőleg profitrátákat. E két évben a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya 115,82, illetőleg 75,75% volt, míg a profitráták 40,85 és 26,62%-ot tettek ki. A tendenciális esést tehát az előbbi hányados radikális süllyedése idézte elő, vagyis e másik módszer alkalmazásával is döntő oknak a szerves összetétel növekedését tekinthetjük.

A jövedelmezőségi szint és maximumráta látványos esése, miként ez az eddigi elemzésekből is egyértelműen kitűnik, az ötödik

Kondratyev-ciklus felívelő szakaszában ment végbe. Indokoltan feltételezhetjük, hogy a most kezdődő hanyatló ágban e süllyedések még inkább előrehaladnak, sőt valószínűleg fel is gyorsulnak. Mivel e változások a tőkés világgazdaság centrumának legfejlettebb szegmensében zajlanak le, valószínű, hogy a tőkés társadalmi forma történelmének egy újabb fázisába lép át; a globalizált liberálkapitalizmust a transznacionális, valamennyi nemzetállamtól elszakadó burzsoázia által uralt szervezett kapitalizmus válthatja fel.[49]

A profittömeg csökkenésének esetei

Kliman a tendenciális esést bizonyító tanulmányában nem vizsgálta azt a kérdést, hogy a profitráta süllyedése mikor és miként jár együtt a nyereség tömegének csökkenésével. Marx, mint ezt korábban többször is tárgyaltuk, a *Grundrisse* második részében még azt állította, hogy a termelőerő fejlődésének egy korlátozott fokán túl a bruttó profit is esik. Ez álláspontja szerint akkor következik be, ha a profitráta a tőke értékének növekedésénél nagyobb arányban süllyed s ilyenkor a nyereség tömege ugyanolyan mértékben csökken, mint a jövedelmezőség szintje. Az *Értéktöbblet-elméletek* második részében még csak ez utóbbi tételt korrigálta, elhagyva azt az állítást, hogy ebben az esetben a bruttó profit a ráta süllyedésével azonos arányban esik vissza. *A tőke* III. könyvében viszont már alapvető jelentőségű törvényszerűségnek nevezte, hogy a tendenciális esést a befektetés értékének és a profit tömegének emelkedése kíséri, mely csak kivételes alkalmakkor, válságok idején nem érvényesül. Mindazonáltal, mint erre korábban szintén utaltunk, idézte Ricardo e tárgykörre vonatkozó számpéldáját, jelezve azt is, hogy abban a tőke nagyságrendje 10%-kal növekszik, miközben a profitráta 14,28%-kal süllyed.

Az eddigiekből következik, hogy a profit tömegét két tényező, a tőke értékterjedelme és a profitráta nagysága határozza meg, s ezért változásának mértéke is ezek alakulásától függ. A módosulást, vagyis a nyereség gyarapodásának vagy csökkenésének arányát úgy állapíthatjuk meg, hogy a befektetés értékének százalékos növekedését megszorozzuk a ráta esésének vagy emelkedésének ugyanilyen módon számított mértékével. Így például, mint ezt később részletesebben is tárgyaljuk, 1958-ban a profittömeg 5,48%-kal csökkent, az állótőke terjedelmének 9,21%-os növekedése és a jövedelmezőségi szint 13,45%-os süllyedése következtében, mivel 109,205x0,8655=94,52,

azaz 5,48%. (1957-ben a teljes vagyoni jövedelem 76,761 milliárd dollár, 1958-ban pedig 72,554 milliárd dollár volt folyó áron, 72,554/76,761=94,52%)

Adataink mindenekelőtt azt mutatják, hogy az 1947-től 2022-ig terjedő időszakban a profitráta süllyedésének 38 éve közül 11-ben a nyereség mennyisége is csökkent, vagyis az esés esztendőinek csaknem 30%-ban a jövedelmezőségi szint nagyobb arányban mérséklődött, mint amilyenben a befektetett állótőke értéke nőtt. Még szorosabb kapcsolatot találunk, ha csak azt a 22 alkalmat vesszük figyelembe, amelyekben az értéktöbbletráta és a v/c tört nagyságrendje egyaránt csökkent. Ezen évek felében, 11-ben ugyanis a profittömeg is süllyedt, ami egyben azt is jelenti, hogy ilyen helyzet csak akkor következett be, amikor a két tényező lefelé irányuló hatása erősítette egymást. Ezek az évek egyébként részben a mélyebb recesszió időszakai voltak.

Az általunk most vizsgált jelenség a Kondratyev-félciklusok között sajátos módon oszlott meg. A nagyedik hosszú hullám felszálló ágában ötször, míg hanyatló szakaszában mindössze egyszer csökkent a profit tömege, a 2000 utáni több, mint két évtizedben pedig megint öt visszaesés történt. Ily módon az a némiképp paradox helyzet következett be, hogy egy kivételtől eltekintve a mérséklődések a felívelő félciklusokban jelentek meg.

A negyedik Kondratyev-ciklus 1947–1972 közötti felszálló ágában a profittömeg négy esetben recessziós évben süllyedt. Először 1949-ben következett be mérséklődés, amikor a nyereség mennyisége az előző esztendőhöz képest 3,46%-kal csökkent, miközben az állótőke értéke 10,34%-kal nőtt, a jövedelmezőség szintje pedig 12,50%-kal esett. Ez utóbbit alapvetően az értékösszetétel emelkedése idézte elő, mely a reciprok 11,67%-os zuhanásában fejeződött ki, míg a kizsákmányolás foka mindössze 0,95%-kal lett alacsonyabb.

1952-ben, a gazdasági növekedés lassulásának esztendejében a profittömeg csak minimálisan, 0,37%-kal maradt el az előző évitől, az állótőke terjedelmének 9,12%-os emelkedése és a jövedelmezőség szintjének 8,68%-os esése mellett. Ez alkalommal a profitráta süllyedését döntő mértékben a kizsákmányolás fokának 7,22%-os csökkenése okozta, mely az 1948–1951 közötti kiemelkedően magas szintről ekkor esett 50% alá. Valamelyest emelkedett egyébként az értékösszetétel is, amely azonban 1,26-os hányadossal még így sem érte el az 1949-es 1,38-as c/v arányt. Ez volt ugyanakkor az első olyan év, amelyben a nyereségtömeg esése nem társult a GDP csökkenésével, vagyis ún. profitrecesszió következett be.

1954-ben, a következő recesszió során a nyereség tömege 2,80%-kal süllyedt, amit az állótőke értékének 9,00%-os növekedése és a profitráta 10,80%-os esése együttesen idézett elő. Ez utóbbi csökkenésének döntő oka, akárcsak 1949-ben, az értékösszetétel emelkedése, azaz a reciprok 9,48%-os süllyedése volt. 1,48%-kal mérséklődött a kizsákmányolás foka is, hozzájárulva a jövedelmezőség szintjének radikális, 10%-osnál nagyobb zuhanásához.

A következő, a korábbiaknál sokkal erőteljesebb recesszió 1958-ban következett be, amikor, mint előbb már említettük, a profittömeg 5,48%-kal csökkent, a tőke értékterjedelmének 9,21%-os növekedése és a jövedelmezőség szintjének 13,45%-os zuhanása mellett. A II. világháborút követően a profitráta ekkor került először 30% alá, amit elsődlegesen az értékösszetétel erőteljes emelkedése magyaráz. E növekedés a reciprok 9,81%-os süllyedésében fejeződött ki, melynek hatását az értéktöbbletráta szintén viszonylag jelentős, 4,01%-os mérséklődése látványosan felerősítette.

Egy csaknem kilenc évig tartó szakadatlan fellendülés után a félciklus utolsó profittömeg visszaesése 1970-ben zajlott le, amely azonban viszonylag csekély mértékű, mindössze 1,98%-os volt. Ekkor a jövedelmezőségi szint süllyedése 9,80%-ot tett ki, ám ennek hatását a korábbinál amúgy valamivel alacsonyabb, 8,64%-os tőkeérték növekedés jórészt ellensúlyozta. A profitráta esését elsődlegesen a kizsákmányolás fokának 7,03%-os süllyedése idézte elő, miközben 2,94%-kal a v/c tört nagyságrendje is csökkent.

A negyedik Kondratyev-ciklus felívelő ágának időszakában tehát három alkalommal elsődlegesen az értékösszetétel növekedése, két esetben, 1952-ben és 1970-ben pedig a kizsákmányolás fokának mérséklődése okozta a profittömeg visszaesését. Ugyanakkor a mérséklődés mindig olyankor következett be, amikor az értéktöbbletráta és a v/c tört nagyságrendje egyaránt csökkent, vagyis a profitrátát meghatározó két tényező egy irányban hatott. Az 1947-től 1972-ig terjedő időszakban ilyen helyzet nyolc évben fordult elő s ezek több mint felében nemcsak a nyereség rátája, hanem tömege is süllyedt.

E hosszú hullám hanyatló szakaszában, mint előbb már jeleztük, a profittömeg visszaesésével csupán egyetlen esztendőben találkozhatunk. Ez 1986-ban következett be, abban az évben, amely mind az értéktöbblet-, mind a profitráta alakulásának szempontjából történelmi fordulópontnak bizonyult. Ekkor a nyereség tömege 3,62%-kal esett, miközben az állótőke értéke 9,54%-kal nőtt, a jövedelmezőség szintje pedig 12,03%-kal süllyedt. E csökkenést alapvetően az idézte

elő, hogy a vizsgált 76 év alatt ekkor esett vissza a második legnagyobb arányban, 9,63%-kal a kizsákmányolás foka, melynek hatását a reciprok nagyságrendjének 2,63%-os mérséklődése tovább erősítette. 1986 is egyébként olyan év volt, melyben a nyereségtömeg a gazdaság növekedése ellenére csökkent.

Az ötödik hosszú hullám felszálló ágának 2000 utáni időszakában sűrűsödtek a profittömeg süllyedésének esztendői. Ilyen helyzet az új évezredben először 2001-ben, a ciklus első, amúgy enyhe recesszió évében fordult elő, melyben a csökkenés viszonylag jelentős mértékű, 4,79%-os volt. E változást az állótőke értékterjedelmének 7,34%-os emelkedése és a profitráta 11,33%-os esése magyarázza. Ez utóbbit valamivel nagyobb mértékben az értékösszetétel emelkedése okozta, mely a reciprok 6,72%-os süllyedésében fejeződött ki. Ennek hatását az értéktöbbletráta 4,93%-os mérséklődése erősítette fel, mely egyébként, mint erre korábban már szintén utaltunk, a vizsgált 76 év legalacsonyabb, mindössze 34,16%-os kizsákmányolási fokához vezetett.

Az újabb visszaesések két egymást követő évben, 2007-ben és 2008-ban fordultak elő, ami a II. világháború után addig még egyetlen alkalommal sem következett be. 2007 a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kitörését megelőző esztendő volt, fejleményeit annak előjeleként értelmezhetjük. E krízis előtti évben a profittömeg 4,12%-os esését az állótőke 5,58%-os értéknövekedése és a jövedelmezőségi szint 9,22%-os süllyedése idézte elő. Ez utóbbit alapvetően a kizsákmányolás fokának 8,30%-os csökkenése okozta, amelyhez a v/c tört 0,96%-os mérséklődése alig járult hozzá.

2008-ban, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság első évében a profittömeg a vizsgált 76 év alatt a legnagyobb arányban, 8,18%-kal esett, hozzájárulva ahhoz a látszathoz, hogy akkor az 1929–1933-as nagy világgazdasági krízis ismétlődött meg. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az állótőke értékterjedelme 5,99%-kal bővült, mely klasszikus periodikus válságban nem fordulhat elő [50] Ugyanakkor a profitráta 13,36%-kal süllyedt, mely szintén az 1947-től 2022-ig terjedő időszak harmadik legjelentősebb mértékű visszaesése volt. A jövedelmezőségi szint zuhanását elsődlegesen az értéktöbbletráta 9,03%-os csökkenése magyarázza, miközben a reciprok is 4,76%-kal alacsonyabbá vált. A folytatódó tőkefelhalmozás nyomán a harmadik mutató, a c/v arány a 2007 évi 1,77-ről 1,86-ra ugrott, szintén cáfolva a nagy világgazdasági krízissel való analógiát. Sajátos vonása volt e súlyos recessziónak az is, hogy a profittömeg esése megelőzte

a GDP-ét, amikor viszont 2009-ben az süllyedt, a nyereség összege valamelyest már emelkedett.

A nemzetközi pénzügyi és adósságválságot követően még két alkalommal csökkent a profittömeg. Először 2016-ban, amikor az amerikai gazdaság lassú ütemben, 1,8%-kal növekedett, a visszaesés mértéke pedig mindössze 1,04%-ot tett ki. E minimális visszaesést az állótőke értékének 4,67%-os emelkedése és a profitráta 5,44%-os esése idézte elő, míg az utóbbit a kizsákmányolás fokának 3,63%-os süllyedése és a reciprok 1,89%-os mérséklődése okozta. Mivel e változás olyan esztendőben történt, amelyben a gazdaságot a lassú növekedés jellemezte, ismét profitrecesszió következett be.

A vizsgált periódus alatt a profittömeg legnagyobb arányban az utolsó alkalommal, 2020-ban esett, amit egy külsődleges exogén tényező, a korábban már többször említett koronavírus járvány miatti lezárások idéztek elő. Ebben az esztendőben a nyereség folyóáron számított összege 10,44%-kal volt alacsonyabb az előző évinél, jelentősen meghaladva a nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején bekövetkezett süllyedés mértékét. 2020-ban egyébként az állótőke értéke 4,39%-kal emelkedett, a profitráta pedig mint korábban már említettük, 14,23%-kal esett, elsősorban az értéktöbbletráta 11,17%-os süllyedése miatt, melynek hatásához a reciprok 3,42%-os mérséklődése is hozzájárult.

Az 1996-tól 2022-ig terjedő időszakban tehát, a korábbi hosszú hullám felívelő szakaszától eltérően, 2001 kivételével elsődlegesen az értéktöbbletráta csökkenése idézte elő a profittömeg esését. E periódusban egyébként a jövedelmezőségi szintet meghatározó két tényező egyidejű visszaesése hét alkalommal fordult elő, s ezek közül ötben a nyereség tömege is mérséklődött. Ez az esetek több, mint 70%-át jelenti, ami ismételten jelzi a profittömeg csökkenés éveinek sűrűsödését.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a profittömeg esésének 11 esete közül hármat a nemzetközi pénzügyi és adósságválság, illetve a Covid–19 miatti lezárások, további hármat pedig az 1949, az 1954 és az 1958 évi viszonylag mély recessziók magyaráznak. Két alkalommal 1970-ben és 2001-ben a nyereség abszolút összegének mérséklődése enyhe technikai recesszió keretében történt a GDP minimális emelkedése mellett. Három esetben, 1952-ben, 1986-ban és 2016-ban viszont a profittömeg annak ellenére csökkent, hogy az adott esztendőben a gazdaság növekedett, vagyis a *Grundrisse*-ben és az Értéktöbblet-elméletekben anticipált változás következett be. Kétségtelen, hogy ennek mértéke a három eset közül kettőben mindössze 0,37,

illetőleg 1,04%-ot tett ki, s csupán a már többször fordulópontként említett 1986-ban ért el viszonylag jelentős nagyságrendet, 3,62%-ot.

A 2000 óta zajló változások azonban nem jelentik azt, hogy a tőkés világgazdaság legfejlettebb szegmense, az USA társasági szektora elérkezett ahhoz a történelmi fejlettségi fokhoz, melyet Marx a *Grundrisse*-ben anticipált. A profittömeg egyre gyakoribb csökkenése csakúgy, mint a maximum- és a profitráta gyorsuló tendenciális esése a kapitalizmus előző fejezetben már említett újabb fejlődési szakaszának jellegzetességei közé tartoznak, s így a közeljövőben még nem válnak a tőkés termelési mód leküzdhetetlen korlátaivá, melyek egy világméretű társadalmi formaváltás kezdetét jelzik. Ezek kifejlődése nélkül viszont nem nyílik lehetőség a polgári társadalom meghaladására; egy tényleges szocialista átalakulás, mely kizárja a kapitalizmus visszaállítását, nem a politika felhőrégióiban, hanem kizárólag a tőkés termelési viszonyokon túlnövő termelőerők bázisán valósulhat meg.[51]

Jegyzetek

1 John Stuart Mill 1848-ból származó megfogalmazása szerint: „Szerencsére nincs az értékre vonatkozó törvényekben semmi olyan, amit a jelenlegi vagy a jövendőbeli kutatóknak kellene felderíteniük, ezen a téren az elmélet tökéletesnek tekinthető." Mill megállapítását idézi: Maurice Dobb: *Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei.* Kossuth, 1977. 161. Dobb ugyanakkor az idézett állításhoz hozzátette, hogy Mill szerint „ő maga csupán rendszerezi, újrafogalmazza és kissé kibővíti Ricardo elméletét. Ténylegesen azonban visszatér a Smith-féle árösszetevők elméletéhez." Dobb (1977): i. m. 161. E kérdésről lásd még Dobb (1977): i. m. 152–153. Ricardo egyébként kísérletet tett arra, hogy értékelméletét valamelyest empirikusan is igazolja. „Ha kevesebb emberre van szükség a nyersgyapot termesztéséhez, vagy ha kevesebb tengerészt foglalkoztatnak a hajózásban vagy hajóácsot a hajó megépítésében, amelyen a gyapotot hozzánk szállítják, ha kevesebb kezet kell foglalkoztatni az épületek és a gépek létrehozásához, vagy ha ezeket a használatbavételük után hatékonyabban használják ki, akkor a harisnya értéke óhatatlanul csökkenni fog, következésképp kevesebb más dologra lesz elcserélhető. Csökkenni fog azért, mert kisebb munkamennyiségre volt szükség az előállításához, ennélfogva pedig azokból a dolgokból, amelyek esetében ilyen munkamegtakarítás nem következett be, kisebb mennyiségre lesz elcserélhető. A munkával való takarékos gazdálkodás mindig csökkenti az árak relatív értékét, akár magának az árunak a gyártásához, akár pedig annak a tőkének az előteremtéséhez szükséges munkában jelentkezik is a megtakarítás, amelynek segítségével termelik." David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Napvilág, 2018. 87–88.

2 Dobb (1977): i. m. 12–13.

3 Leif Johansen e tárgyú két írását röviden ismertette: Dobb (1977): i. m. 23. 16. számú lábjegyzet.

[4] Ladislaus von Borthiewicz háromszektoros modelljének ismertetését lásd: Dobb (1977): i. m. 198–200.

[5] Dobb (1977): i. m. 200. 63. számú lábjegyzet.

[6] Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek.* Második rész MEM 26/II. 147–148.

[7] Karl. Marx: A tőke III. könyv MEM 25. 161.old.

[8] Dobb (1977): i. m. 198.

[9] Karl Marx: *A tőke.* I. MEM 23. 473–474.

[10] Dobb szerint nincs „utalás arra, hogy a »tendencia« és az »ellene ható okok« Marx megítélése szerint mekkora erőkkel fognak hatni egymáshoz viszonyítva. Valószínű, hogy Marx ugyanúgy, mint a múlt század elején és közepén élt más közgazdászok, a profitráta süllyedő tendenciáját olyan aktuális tényként vette tudomásul, amely magyarázatot kíván, de nem akarta ezt az irányzatot dogmatikusan a jövőre is kivetíteni." Dobb (1977): i. m. 196.

[11] „Az össztőke egyenlő nagyságú darabjai a különböző termelési szférákban az értéktöbblet nem-egyenlő nagyságú forrásait foglalják magukban, az értéktöbblet egyedüli forrása pedig az eleven munka. A munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett az egy tőke=100 által mozgásba hozott munkának, s ezért az általa elsajátított többletmunkának a tömege is e tőke változó alkotórészének nagyságától függ. Ha valamely tőke, amelynek százalékos összetétele $90_c + 10_v$, a munka kizsákmányolásának egyenlő foka mellett ugyanannyi értéktöbbletet vagy profitot hozna létre, mint $10_c + 90_v$ összetételű tőke, akkor a napnál is világosabb volna, hogy az értéktöbbletnek, s ezért egyáltalában az értéknek, egészen más forrásból kellene származnia, mint a munkából, s hogy ezzel a politikai gazdaságtan minden ésszerű alapzata semmivé válna." Karl Marx: *A tőke.* III. MEM 25. 145.

[12] Michal Kalecki: A profitot meghatározó tényezők. In Michal Kalecki: *A tőkés, gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1933–1970.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 129–139.

[13] Karl Marx: *A tőke.* II. MEM 24. 304.

[14] A makroprofit és a határtermelékenységi elmélet összeegyeztethetetlenségéről lásd: Erdős Péter: *Bér, profit, adóztatás.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 231–233.

[15] Kalecki makroprofit elméletének empirikus igazolását lásd például Erdős Péter – Molnár Ferenc: *Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. Különösen 144–147; 324–326.

[16] Erdős (1976): i. m. 55. 9. sz. lábjegyzet.

[17] Karl Marx: *A politikai gazdaságtan alapvonalai. Második rész.* MEM 46/II. 168–169; 207–209.

[18] Andrew Kliman: The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crises: New Temporalist Evidence 2nd (incomplete) draft October 17. 2009. 7–11.

[19] Kliman (2009): i. m. 8; 11–14. Az állótőkék történelmi áras értékelését Kliman az alábbi képlettel írta le, melyben az adott év, t alatti beruházásokat I_t-vel jelölte, az állótőkeértékét pedig C_t^H-val. $C_t^H=I_0+I_1+\ldots I_{t-1}=\ _t$ Lásd**:** Kliman (2009): i. m. 13. Hasonló képletet állított fel az állótőke másik három mérésére is. Tanulmányában egyébként a történelmi és folyóáras értékelés esetében saját képleteit nem használta, mert az ezekre vonatkozó adatokat a Gazdaságelemzési Hivatal táblázataiból vette át.

[20] Kliman (2009): i. m. 14–15.

[21] Kliman (2009): i. m. 15–17.

[22] Kliman (2009): i. m. 17–19.
[23] Kliman (2009): i. m. 23–24.
[24] Kliman (2009): i. m. 24–25.
[25] Kliman (2009): i. m. 26–28.
[26] *Profitráták, USA-társaságok, Kiválasztott évek alatt*

Százalékpontos változás	*PBT/ HCFA*	*PBT/ (HCFA+INV)*	*PIH/ HCFA*	*PIH/ (HCFA+INV)*
1949–2001	–13,7	–5,7	–16,0	–4,6
1949–1961	–7,0	–2,2	–7,8	–1,3
1961–1982	–6,5	–4,6	+0,3	+0,3
1982–2001	–0,2	+1,1	–8,5	–3,7
Százalékos változás				
1949–2001	–53,4%	–36,8%	–40,7%	–19,5%
1949–1961	–27,4%	–14,3%	–19,9%	–5,4%
1961–1982	–34,9%	–34,7%	+1,0%	+1,4%
1982–2001	–1,4%	+12,9%	–26,7%	–16,1%

Kliman (2009): i. m. 27
A jelölések magyarázata:
PBT = Profits Before Tax; Adózás előtti profitok
PIH = Property Income Historical Cost; Teljes vagyonjövedelem történelmi áron
HCFA = Fixed Assets Historical Cost; Állótőke történelmi áron
INV = Inventories; Készletek

[27] Kliman (2009): i. m. 28–33 Kliman szerint „Úgy tűnik, hogy az értékpapír-árfolyamokban történő növekedés időleges emelkedéshez vezetett a profitrátában, főként, mivel a fogyasztók úgy tekintették a növekedéseket házaik és részvényeik értékében, mint extrajövedelmet, amelyet hajlamosak elkölteni és amellyel szemben kölcsönt vettek fel." Kliman (2009): i. m. 33.
[28] Kliman (2009): i. m. 33–34. Szigeti Péter is utalt arra, hogy a „Dumenil-Lévy szerzőpárosnál az USA-ban a második világháború végétől a nyolcvanas évek elejéig csökkent, hogy utána nőjenek a profitráták". Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete *Eszmélet,* 115. (2017). Melléklet. 54. 26. lábjegyzet.
[29] Kliman (2009): i. m. 35–37.
[30] Kliman (2009): i. m. pp. 37–38.
[31] Kliman (2009): i. m. 39–41.
[32] Kliman (2009): i. m. 40. Ha a számlálóban a folyóáron mért teljes vagyoni jövedelem szerepel, a felülvizsgált adatok szerint az 1982-es profitráta 13,3 a 2001-es 15,6, a 2007-es 17,0, a 2008-as pedig ismét 15,6%, tehát a jövedelmezőség szintje már a válság kezdetén visszaesett a 2001. évi nagyságrendre lásd Kliman (2009): i. m. 40. 6. táblázat, 3. sor.
[33] Kliman (2009): i. m. 41–43. Kliman egy lábjegyzetben álláspontját részletesebben is megfogalmazta. „E tanulmány II. fejezetének B. pontjában adott ráták definíciói-

ból az következik, hogy ha (a) a folyóáras »profitrátát« számítják, használva az év kezdetén levő befektetett tőkét a nevezőben, (b) a profitmérések a folyóáras és a történelmi áras ráták számlálóiban ugyanazok és (c) az állótőkék ára a nevezők egyedüli komponense, akkor a következő állítás érvényes: A folyóáras »profitrátá«-nak a történeti áras profitrátához viszonyított aránya emelkedik (esik), amikor az állótőke árindexben, F-ben levő százalékos növekedés rátája kisebb mint (nagyobb mint) a nettó beruházásnak a befektetett tőkéhez viszonyított történeti áras és folyó áras aránya, azaz I/C^h-I/C^c közötti különbség. Így minden egyéb egyenlő lévén, a folyóáras »profitráta« esik a történeti áras profitrátához való viszonyában, amikor az állótőke infláció gyorsul és emelkedik, amikor az állótőke infláció lassul." Kliman (2009): i. m. 43. 19. lábjegyzet.

34 Kliman (2009): i. m. 44.

35 Kliman (2009): i. m. 44–46. Kliman a profitráta és a felhalmozási ráta viszonyának alakulásával külön fejezetben is foglalkozott, melyben kimutatta szoros kapcsolatukat, bírálva a jelentős eltérésüket dokumentáló folyóáras mérést. „a felhalmozási ráta valójában szorosan követte a profit tényleges "(vagyis történeti áras) „rátáját, különösen az 1970–2003-as periódus alatt. Az adózás előtti profitok a ténylegesen lekötött tőke (az állótőkék nettó állományának történeti ára) százalékarányaként az 1978-as 24,2%-os csúcspontról a 2001-es 11,9%-os mélypontra és a felhalmozási ráta az 1979-es 13,3%-os csúcspontról a 2002-es 2,6%-os mélypontra estek." Lásd Kliman (2009): i. m. 56.

36 „A folyóáras profitráták kapcsolatos probléma nem az, hogy azok igazodnak az inflációhoz, hanem az, hogy téves módon teszik. Vagy pontosabban, amihez igazodnak, az ténylegesen nem az infláció – egy általános, összgazdasági növekedés az árszintben vagy a MELT-ben – hanem emelkedések az állótőke minden egyes típusának áraiban. Annak lehet értelme, hogy igazodjanak az inflációhoz ezen a módon, amennyiben nem voltak technikai változások, sem valamilyen változás a különböző állótőkék relatív áraiban, amelyek arra ösztönzik a vállalatokat – egyénileg és összességükben –, hogy változtassák meg az általuk alkalmazott állótőkék összetételét. Ilyen esetekben az állótőkék összetétele hosszú időn keresztül állandó maradna és a múltban megszerzett állótőkék áraiban levő változások ezért pontosan tükröznék azokat az inflációs folyamatokat, amelyekkel a vállalatok szembesülnek." Kliman (2009): i. m. 50–51.

37 Kliman (2009): i. m. 51–55.

38 Kliman (2009): i. m. 60–63. „Az alapvető ok, amiért az adózás előtti profitok meredekebben estek, mint a teljes vagyoni jövedelem, az, hogy a nettó kamatok és egyéb kifizetések, az utóbbi összetevői, a társaságok nettó hozzáadott értékének 0,2%-ról 2,7%-ára nőttek." Kliman (2009): i. m. 63. n. 28.

39 „A vagyoni jövedelemre vonatkozó hipotetikus adatot a profit állandó profitrészesedési rátájának számlálójában úgy számoltuk ki, hogy a nettó hozzáadott értéket megszoroztuk a vagyoni jövedelemnek a nettó hozzáadott értékhez viszonyított 1929 és 2007 közötti átlagos arányával (0,3018) Az utóbbi helyettesítése az 1947 és 2007 közötti átlagos aránnyal (0,3022) az eredményekre lényegében nem gyakorol hatást." Kliman (2009): i. m. 64. n. 29.

40 Kliman (2009): i. m. 63–65 Elemzésének magyarázataként Kliman hangsúlyozta: „Definícióként az állandó profitrészesedési rátában való százalékos változás egyenlő a nettó hozzáadott értéknek a befektetett tőkéhez viszonyított arányában való százalékos változással." Kliman (2009): i. m. 65. n. 31.

[41] Kliman (2009): i. m. 65–66.

[42] Kliman (2009): i. m. 66–68.

[43] Kliman (2009): i. m. 68–69. Kliman az alábbi képletben ábrázolta az összefüggést: s/c=[s/NVA][NVA/c], ahol s= a profittömeggel, c= a lekötött állótőkével, NVA pedig = a nettó hozzáadott értékkel (net value added). Lásd Kliman (2009): i. m. 69

[44] Kliman (2009): i. m. 71. Kliman e helyen Marxra is hivatkozott, aki szerint: „Mi sem együgyűbb ezért, mint a profitráta süllyedését a munkabér emelkedéséből magyarázni, bár kivételesen ez is fennállhat." Karl Marx: *A tőke.* III. MEM 25. 228.

[45] Kliman (2009): i. m. 71–72. Az eltávolítást Kliman úgy végezte el, hogy minden egyes év bérre vonatkozó adatát elosztotta „azon év MELT-jével és az állótőkék MELT-tel kiigazított történelmi áras sorozatait használta". Kliman (2009): i. m. 72. n. 33.

[46] Kliman (2009): i. m. 72–73.

[47] A korábbi Kondratyev-ciklusok felszálló ágában a profitráta az előző leszálló szakaszhoz képest emelkedett, amit Robert Weent Ernest Mandel nyomán gazdaságon kívüli sokkhatásokkal magyarázok. „Az átlagprofitráta a kapitalizmusban jellemzően csökkenő tendenciát mutat. A történelem során azonban három alkalommal jelentősen megugrott. 1848-at, majd 1893-at követően; 1940-ben az Egyesült Államokban; Nyugat-Európában és Japánban pedig 1948–49-ben. Mindhárom esetben döntő szerepet játszottak a gazdaságon kívüli sokkok, melyek a világpiac hirtelen expanzióját és a tőkefelhalmozás általános feltételeinek megváltozását eredményezték. 1848 után az európai liberális vagy polgári forradalmak, és – miután az Egyesült Államok 1846–48-ban Mexikó felét elfoglalta – a Kaliforniai aranymezők felfedezése tette lehetővé a profitráta hosszú távú növekedését. 1893-at követően a frissen meghódított afrikai és ázsiai gyarmatokon eszközölt beruházások gyors növekedése és a dél-afrikai Rand aranymezők felfedezése volt döntő a profitnövekedése szempontjából. A második világháborút követő expanziós időszak pedig nem lett volna lehetséges a fasizmus és a háború összeadódó, hosszú távú hatása nélkül."

[48] Marx az értéktöbbletráta nagyságváltozásának következményeit öt képletben foglalta össze. Ezek egyben mindkét meghatározó tényezőnek a profitráta alakulására gyakorolt hatását is mutatják, melyeket a szokásos módon számpéldákkal is illusztrált. Az első szerint, ha a v/C tört állandó marad, a profitráta ugyanolyan arányban növekszik vagy csökken, mint az értéktöbbletráta. Ilyen helyzet a gyakorlatban csak kivételesen fordulhat elő, hiszen a tőkés gazdaságban az értékösszetétel szinte folyamatosan változik. A második képlet politikai gazdaságtani tartalma az, hogy amennyiben a v/C ugyanabban az irányban mozog, mint a kizsákmányolás foka, azaz a két tényező együtt emelkedik vagy esik, a p' nagyobb arányban nő vagy süllyed, mint m'. A harmadik összefüggés az, hogy a v/C és az értéktöbbletráta ellenkező irányú elmozdulása esetén, ha az előbbi változik kisebb arányban, a profitráta alacsonyabb mértékben emelkedik vagy esik, mint a kizsákmányolás foka. A negyedik képlet ennek ellenkezőjét mondja ki; ha a v/C ellentétes irányban és nagyobb arányban módosul, mint az értéktöbbletráta, akkor a profitráta nő, noha m' süllyed, vagy esik, bár az utóbbi emelkedik. Végezetül, amennyiben a v/C ellenkező irányban, ám azonos arányban változtatja a nagyságát, mint az értéktöbbletráta, a profitráta állandó marad.

[49] A transznacionális tőkésosztályt jellemezve William I. Robinson kifejtette, hogy már „A XX. század végén a multinacionális vállalatok helyét átvették a transznacionális vagy globális vállalatok. »Míg egy multinacionális vállalat több országban is működik párhuzamosan«, emelte ki egy vezető nagyvállalat, a Gillette Corporation elnök-vezérigazgatója, addig »egy transznacionális vállalat az egész világra egyetlen országként tekint«". William I. Robinson: Tőkésosztály, transznacionális államapparátusok és globális válság. *Eszmélet,* 122. (2019). 14–15.

[50] A klasszikus válságokat felváltó recessziók egyik sajátossága az, hogy „a személyes fogyasztás a válságok folyamán alig csökkent, az állótőke-beruházások csökkenése pedig sohasem ért el olyan mértéket, hogy az állótőke állomány, s így a termelőkapacitás csökkent volna. Erdős–Molnár (1982): i. m. 268.

[51] Marx szerint a munkásosztály politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időlegesnek bizonyul, ameddig „a történelem folyamatában, mozgásában még nem teremtődtek meg azok az anyagi feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését, s ennélfogva a politikai burzsoáuralom végleges megdöntését is". Karl Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. MEM 4. 327.

A MUNKÁSOSZTÁLY TÖRTÉNETE
ELLENÁLLÁS ÉS LÁZADÁS A MINDENNAPOKBAN
Fordította Piróth Attila
THÉÂTRE DE LEVAIN
MÉRCE

From fact to fact

József Böröcz: **The EU is about to swallow its eastern / south-eastern neighbors – What then?**
In the autumn of 2024, the European Union lists ten countries as "candidates for full membership". With the exception Türkiye – which has no chance for membership due to a host of political reasons – they are all states created in the disintegration of the former socialist "bloc", with considerably lower incomes than any country that has ever joined the EU. The biggest–and poorest–among them is war-torn Ukraine. Reviewing the history of the EU's enlargements so far, based on global data, the study uses some conceptual tools of world-systems analysis to assess how realistic it is to expect that the EU might be able / willing to face the economic "development" challenges related to the accession of its current "candidates", and what kind of "integration" can be expected between the EU and its current "candidates" 5

László Andor: **Revolt against the dollar**
Following the outbreak of the Russo-Ukrainian war (2022), and the globalisation of economic warfare, members of the BRICS group declared their intention to push back the international role of the US dollar. This would weaken the capacity of the US to take advantage of the key currency function of the dollar unilaterally, and it would protect the BRICS countries and those collaborating with them from various sanctions. This study examines the consequences of the weaponisation of the dollar in the light of financial history, and also presents an overview about the possibilities of the countries which are looking for alternative solutions 31

Debate

Alan Johnson: **'Little Short of Lunatics':** *Post-Trotsky Trotskyism and the Radical Left's Degenerate Response to 7 October* 55

Faces

Tamás Krausz: **János Nyári (1940–2024).** *The Last of the Mohicans* 69

Analysis

Attila Melegh: **Hegemonies and counter-hegemonies.** *The Migration Turn and Eastern Europe*
The book and the following excerpt provide a historical-sociological analysis of the migration turn of the last four decades, with a particular focus on the transformation of Eastern Europe.The migration turn that has been identified means that globally, and in many parts of the world, there has been an increase in the intensity of emigration and immigration as a result of globalisation and marketisation. On the other hand, migration as a discursive theme and category has gained new meaning, and these two processes have together rewritten the discourses on population in previous periods. These population discourses were not only transformed in the period, but also became interlinked and polarised, forming opposing blocs 71

Bookmark

Péter Szigeti: **Attila Melegh: *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis.* Academic Doctoral dissertation. 2022, Budapest, 412 p.**..... 104

Luis Escobedo: **The Migration Turn and Eastern Europe: De-homogenising the abstract category of "migrant".** *Reflections on Attila Melegh's book The Migration Turn and Eastern Europe*..... 110

Richárd Zima: **Sexual hegemonies and counter-hegemonies** 118

Supplement

György Wiener: **Empirical evidence for Marx's theory of value in the US corporate sector.**
On the one hand, the paper shows that the validity of Marx's labour theory is a fundamental precondition for the transcendence of bourgeois society. On the other hand, it demonstrates, on the basis of data on profit and fixed capital in the US corporate sector, that the tendency of the profit rate to fall is caused by the increase in the organic composition of capital, thus indirectly proving that only living labour has a value-forming function.Capital thus becomes a limit to itself in perspective because, with the tendency of the profit rate to fall, it gradually loses its capacity for self-valorisation..... 127

Cover: *DutyFree,* photo: zoltán keresztes underdogimages

142. szám (2024. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:
Telefon: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet2017@gmail.com
Honlap: http://eszmelet.hu/home/

Nyomdai előkészítés: Arton2004 Bt.
Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:
Szalai László
Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):
1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):
1. Normál ár: 5000,- Ft; 2. Támogatói ár: 10 000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000